

Ltn
✓417

1999. 17

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

293.19

~~9 (47.925)~~

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԵԱՑ

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԳԵԼՉԵՐ

ՈՒՍՈՒՑԶԱԳԵՏ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ ՅԵՆԱՅԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ. — Ս. ՂԱԶԱՐ

1897

1220.

4417-60

28 418

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ազգի մի կրօնից պատմութիւնն՝ նորա քաղաքական եւ բարոյական կենաց զլիսաւոր կողմերէն մին կը ներկայացընէ . վասն զի ո՛ր եւ է զարգացումն՝ մտաւոր, արուեստական կամ ընկերական, սերտ յարընչութիւն ունի կրօնից հետ . ինչպէս իրօք եւս կը տեսնեմք, թէ աշխարհիս վերայ հանճարոյ եւ արուեստի հրաշակերտք՝ մեծաւ մասամբ կրօնական ներշընչութեանց արդիւնք են : Գարձեալ, զիտենք ի պատմութենէ, թէ այն ազգերն՝ որոնք մարդկութեան ընդհանուր յառաջադիմութեան հոսանքէն բոլորովին զատուած եւ վայրենի վիճակի մէջ ապրեր են, նոցա կրօնական զաղափարներն եւ պաշտամունք երբէք չեն զարգացած . այլ միշտ նոյն ամենաստոր աստիճանի մէջ մնալէր են, որ է նիշքապաշտոռքիւն կամ տարրապաշտոռքիւն (fétichisme) . այսպէս եղեր է, օրինակ իմն,

Աւարալիոյ կղզեաց և կեդրոնական Ափրիկէի բնակիչք, բնիկ Ամերիկացիք, Լապոնացիք, եւ այլն: Մինչդեռ Ասիոյ ժողովուրդք, որք քաղաքականութեան և զարգացման նախկին վառարանին շուրջը գտնուեր են, անհամեմատ կերպով գերազանց եւ հոգեպաշտ (spiritualiste) կրօնք մ'ունեցեր են. ինչպէս եղեր են Չինացիք, որոնք իբր գերագոյն էակ կը ճանաչեն զԹիեկն (երկինք), յորմէ գոյացեր են աշխարհիս հիմնական ութ տարերք (եթեր, զուտ ջուր, զուտ կրակ, կայծակ, հով, հասարակ ջուր, լերինք և երկիր). եւ Հնդկիք՝ որոնք գերագոյն էակ կը ճանաչեն զՆիրուան, իբր սկզբն եւ աղբիւր ամենայն էութեան եւ կատարելութեան: Պէտք է դիտել դարձեալ, թէ հեթանոս կրօնքն զանազան կերպարանաց ներքեւ կը ներկայանայ մեզ, ըստ որում կը զանազանին ազգերն յիրերաց՝ ծագմամբ, լեզուաւ եւ յատուկ բնաւորութեամբ. ինչպէս որ ոչ պակաս ազդեցութիւն ունեցեր են կրօնից վերայ՝ երկրի կլիմայն, աշխարհագրական դիրքն, տեղական սովորութիւնք եւ ազգին պատմութիւնն¹:

Ամենայն հեթանոս կրօնք երկու դասակարգի կը բաժնուէին, ըստ որում կ'աստուածացընէին նոքա կամ բնութիւնը և կամ մարդը: Ամենայն երեւոյթ, իր եւ անձն, ու

1. Diction. théologique. Paris. Gaume Frères et J. Duprey. 1863. t. XVII. *Paganisme*.

րօնք զարմանալի կը թուէին մարդուս, կամ
օգուտ մի կ'ընէին և կամ սարսափ կ'ազ-
դէին, եւ կամ գաղտնիք մի կը բովանդա-
կէին իրենց մէջ՝ որոց շէր կարող նա հա-
սու լինել, կ'անձնաւորէին եւ այլ եւ այլ
անուններով, յատկութեամբք եւ պարագա-
ներով կ'աստուածանային. եւ այս կերպով
ամենայն ինչ աստուածացաւ՝ բաց յԱստու-
ծոյ, ինչպէս գեղեցիկ կ'ըսէ Բոսիւէ:

Յատկապէս մեր ազգին զալով, անտա-
րակոյս դից պաշտօնը սկսելէն յառաջ՝ իւր
դրացի եւ մերձաւոր ազգաց կրօնքը եւ պաշ-
տամունքը ունեցեր է, մանաւանդ որ իրա-
նեան ցեղին պատկանող ամենաՀին ժողո-
վուրդներէն մին է. եւ եթէ եղեր են եւս
ազգեր, որոնք քաղաքականօրէն կամ մտա-
ւոր զարգացմամբ ազդեցութիւն ունեցեր են
մեր ազգին եւ աշխարհին վերայ, տարակոյս
չի կայ թէ նոցա կրօնքը եւս ընդունած են
Հայք: Այդ ազգերն են՝ Ասորեստանեայք
կամ Քաղդէացիք, Պարսիկք, Մարք եւ Պար-
թեւք, յորոց ոմանց ազգակիցք եւ դրացիք
եղեր են լեզուաւ, եւ այլոց՝ աշխարհաւ, եւ
ամենուն միանգամայն մերթ դաշնակիցք եւ
մերթ հպատակք եղեր են Հայք: Ուստի շենք
սխալիր, եթէ ըսենք՝ թէ Հայոց նախնական
կրօնքն, յետ քնապաշտոռքեան՝ որ ընդհա-
նուր ամենայն ազգաց սկզբնական կրօնքն
եղած է, հաւանականաբար եղեր է աստղա-
պաշտոռքիւն կամ ախտարք, որ նոյնպէս ամ-
ենաՀին ժողովրդոց մէջ ընդհանուր կրօնք

դարձած էր, ինչպէս Քաղղէացւոց, Բարեւ-
լացւոց, Փիւնիկեցւոց, մասամբ եւս Պարսից
մէջ: Յետոյ յաջորդեց կրակապաշտոռքիւն
կամ մազդեզանց աղանդն, որ յատկապէս
Պարսից և Մարաց կրօնքն էր, և անոնցմէ
անցաւ նաեւ առ մեզ: Բայց յետոյ ժամա-
նակ անցնելով, երբ Պարսից ազգեցութիւնն
տկարացաւ Հայաստանի վերայ, մեծին Ա-
ղեքսանդրի աշխարհակալութիւններէն յա-
ռաջ եւ վերջը, եւ սկսան Հայք Յունաց հետ
շփուիլ եւ նոցա ազգեցութիւնը կրել, Հայ
կրօնքն այլ կերպարանափոխ եղաւ. վասն
զի այնուհետեւ յունական դիք եւ պաշտա-
մունք փայլելով առ Հայս, մարեցին եւ մը-
թընցուցին արեւուն եւ կրակին պաշտամուն-
քը, մանաւանդ թէ՛ լաւագոյն եւս՝ այդ եր-
կու կրօնքներն ի մի ձուլուեցան ժամանակ
մի, ինչպէս յայտնի է մեզ՝ հին Գողթան տա-
ղերու թանկագին նշխարներէն՝ Վազազնի
վերայ շինուած ծանօթ երգէն. յորում կը
ներկայանայ գոգցես Վազազն՝ յունական
Հերակլի եւ պարսկային արեւու կամ Միհր
դից անձնաւորութիւնները միացուցած:

Ըստ Խորենացւոյ, — որչափ որ կարելի է
վստահիլ նորա վկայութեան՝ յետ այսչափ
հետազօտութեանց և նորանոր յարուցուած
տարակոյսներու, — Արտաշէս Ա եղաւ՝ որ
Յունաստանէն կուռքեր կամ դից արձաններ
բերաւ¹, զորս յետոյ իւր որդին՝ մեծն Տիգ-

1. Մ. Խոր. Պարսկաստանի հայոց. Բ, ԺԲ:

րան Բ՝ գետեղեց առանձին հարուստ մեհենից մէջ¹. բայց ասոնցմէ յառաջ՝ Արշակունեաց նախահայրն Վաարշակ՝ արեգական եւ լուսնի արձաններ կանգնեց եւ մեհեաններ շինեց², ինչպէս որ նորա որդին եւս Արշակ Ա՝ ոչ նուազ քան իւր հայրն՝ պաշտօնասէր եղաւ առ կուս: Աստի կը հետեւի թէ Հայկազունեաց միջոց դիք կամ աստուածոց արձաններ եւ կուռքեր չէին գտնուեր առ Հայս, եւ գլխաւորապէս երկու յիշեալ թագաւորներն եղան (Արտաշէս եւ Տիգրան), որոնք թերեւս ոչ այնչափ կրօնական զգացմամբ՝ քան գեղարուեստական ախորժակով շարժեալ՝ բերին այն արձանները: Գարձեալ, ըստ ազգային աւանդութեան, Վաղարշակայ ժամանակները մի քանի ազնուական հնդիկք փախչելով Հայոց երկիրը եկան, իրենց դիքը եւ պաշտօնեանները միասին բերելով. սոքա թագաւորին հրամանաւ Տարօնի մէջ բնակեցան եւ այն կողմերը տարածեցին իրենց ազանդը, եւ այնչափ խոր արմատ ձգեց՝ որ Հայոց մէջ քրիստոնէութիւնը հաստատուելու միջոց՝ երկար եւ բուռն պատերազմներու պէտք եղաւ զայն ջնջելու համար: Եւ այսպէս հայ հեթանոս կրօնքին մէջ կը տեսնուի խառնուրդ մի պարսկական, յունական, հընդկական, եւ թերեւս նա եւ՝ Քրիստոսէ մէկ

1. Անդ. Բ, ԺԴ:

2. Անդ. Բ, Ը:

կամ մէկուկէս դար յառաջ՝ ասորական կամ եղեասական կրօնքներու¹ :

Ներկայ գրութիւնն՝ Հայ դիցարանոչեան վերայ (Zur armenischen Götterlehre), Յենայի համբաւաւոր ուսուցչապետ եւ հայագէտ շ. Գեղղերի երկասիրութիւնն է, յորում ցոյց կու տայ հեղինակն թէ՛ հայ եւ թէ՛ ուրիշ հին ազգերու կրօնքի մասին ունեցած իւր կատարեալ հմտութիւնը: Նա իրեն ուսումնասիրութեան հիմն դրեր է այն ազգեցութիւնքը, զոր դրացի ազգերն ըրեր են Հայոց լեզուին եւ մտաւոր զարգացման վերայ. եւ այդ ազգեցութեան շնորհիւ՝ նոցա կրօնական դաւանանքն եւս այլ եւ այլ փոփոխութեանց ենթակայ եղեր է, մերթ ամփոփուելով եւ մերթ ընդարձակելով նորա սահմանն: Հեղինակն հինգ մասերու կամ զլուխներու բաժներ է իւր գրքոյկը, ըստ զանազան ազգեցութեան կամ ծագման դից եւ կրօնական պաշտամանց, հետեւեալ կարգով.

ա. Իրանեան ազդեցոչիւն (Der Iranische Einfluss). — բ. Ասորի ծագմանք աստուածք (Gottheiten syrischen Ursprungs). — գ. Ազգային — հայկական աստուածք (Die national-armenischen Gottheiten). — դ. Հելլենական կամ յունական ազդեցոչիւն (Einfluss des Hellenismus). — ե. Հայկական (հեթանոս) աստուածաբանոչիւն (Armenische Theologie).

1. Շ. Գ. Վ. Աւետան. Հին հ---ր + Հ-յոյ. էջ 222:

Գուցէ բանասէրք իրենց փափաքած նորութիւնը չի տեսնեն առաջիկայ գրութեանս մէջ, այլ գէթ նորանոր տեսութիւններ եւ սուր դիտողութիւններ պիտի գտնեն անտարակոյս, որոնք՝ թէ եւ ծանօթ առարկայի մի՛ ինչ ինչ մութ կէտերուն վերայ լոյս սփռելով, պիտի կարող լինին օգտակար ծառայութիւն մ՝ ընել ազգերնուս դիցարանական պատմութեան, որով եւ յարգելի հեղինակն իւր նպատակին հասած պիտի լինի: Արդէն այս նկատմամբ իւրմէ աւելի բան մի պահանջելու իրաւունք չունինք, քանի որ հայ հեթանոս կրօնից եւ պաշտամանց ամենասակաւ աղբիւրներ հասեր են ձեռքերնիս, ինչպէս կ'ըսէ նա եւ հեղինակն, եւ ինչ ինչ հարեւանցի տեղեկութիւններ աստ անդ ջրուած մեր հին պատմիչներուն մօտ:

Զարմանալի է որ յարգ. հեղինակն հայ դիցարանութեան վերայ գրողները յիշելով, ինչպէս են, պր. Էմին (Recherches sur le paganisme arménien), Հ. Ղ. Վ. Ալիշան (Հիւս հաշարք կամ հեքսակոսական կրօնք Հայոց), պր. Մինաս Չերազ (Notes sur la mythologie arménienne), բնաւ չի յիշատակեր զՀ. Բ. Սարգիսեան, որ թէ եւ առանձին գրքով կամ հատորով խօսած չէ այդ նիւթին վերայ, սակայն իւր « Ագարակեղոս եւ իշր բազմադարեան գաղտնիքն » գրքին մէջ առանձին գլխով ընդարձակօրէն եւ մանր ուսումնասիրութեամբ գրած է (Ժ. գլ. յէջս 119-157), ուր շատ կէտերու եւ դիտողու-

Թեանց մէջ գրեթէ ճշգիւ կը համաձայնի Պելզերի կարծեաց¹. Կ'երեւի թէ ծանօթութիւն չունէր այդ գրքի մասին:

Հ. Յ. Թորոս.

1. Յիշեալ հեղինակաց կամ գրութեանց վերայ պէտք ենք յաւելուլ նա եւ 1895 տարւոյ Բագրևայկոյի մէջ եւ յաջորդաբար լոյս տեսած Հայք եւ հայ դիցարանոչիւն վերնագրով յօդուածները, որոնք կը կազմեն ամբողջական գրութիւն մի, բաւական հմտութեամբ լի, թէ եւ գտնուին մէջը տարօրինակ կարծիքներ՝ որք գիտնոց ընդունելի չեն: Հարկ կը համարիմ նա եւ յիշել, թէ Միաբանութեանս վախճանած անձինքներէն (Ք 1882 օգոստ.) Հ. Արսէն Սուքրեան, հմուտ բանասէրն եւ քննադատ, առանձին հատորով մի շինած էր Պատմոչիւն ազգային դիցարանոչեան, բաւական ընդարձակ, զոր՝ նոյնպէս իւր երկասիրած Հայ գրականոչեան պատմոչեան հետ՝ սկսաւ դասախօսել վանացս ուսումնարանին մէջ 1879 տարւոյն սկիզբները: Սակայն, յետ մի քանի ամսոց, անողօք հիւանդութիւնն — որ եւ թառամեցուց իւր դալար հասակը եւ հանճարը — ստիպեց զինքը թողուլ ի սպառ ուսուցչական եւ գրական ասպարէզը, յորում կը խոստանայր մեծ եւ կարեւոր դեր մի խաղալ:

ՀԱՅ ԳԻՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Դ ժ Բ Ա Ղ Դ Ա Բ Ա Ր կարգէ զուրս սակաւ եւ աղքատ եւն այն աղբիւրներն, ուստի կ'առնումք մեր այս տեղեկութիւնները հայ զիցարանութեան մասին: Յատկապէս զիցարանական նիւթոց վերայ յօրինուած երգեր՝ շատ սակաւ թուով հասեր եւն ձեռքերնիս, եւ այս՝ զիւրաւ հասկանալի պատճառաց համար: Ինչպէս Փռանկաց աւերութեան մէջ, այսպէս նաեւ այս տեղ՝ եկեղեցականաց բուն թշնամութիւնն՝ իւր բովանդակ ուժով եւ ամենայն իրաւամբ պիտի հակառակէր այսպիսի կրօնական երգերու. վասն զի որչափ ժամանակ որ ժողովրդեան մի սրտին մէջ հաստատուն մնայր իւր հայրենի աստուածները հոշակող հին երգոց սիրելի յիշատակն, նոյնչափ եւս զժուարաւ պիտի թափանցէր նորա մէջ ստուգիւ քրիստոնեայ հոգի մի¹: Հայ

1. Փաւստ. Գ, ժԳ:

հեթանոս կրօնքի մասին եղած տեղեկու-
թեանց մեր գլխաւոր աղբիւրն է՝ հին կրօ-
նից ջնջուելու եւ նորա մեհենից կործանման
ընդարձակ եւ մանրամասն պատմութիւնն , որ
է՝ Ազաթանգեղոսի շարագրած Ս. Գրիգորի
վարքն : Հին զիցաբանական գրոյցներու թան-
կագին մնացորդներ կը գտնուին նա եւ Մար
Աբաս Կատինայի եւ Մովսիսի Խորենացոյ
գործոց մէջ . եւ վերջապէս , աստղաբաշխ եւ
չափագէտ Անանիա Շիրակացին եւս աւան-
դեր է մեզ զից մասին հետաքրքրական ա-
ռասպելներ կամ գրոյցներ :

Ազգի մի աստուածներն կամ զիբ՝ ժո-
ղովրդեան մտաց եւ ոգւոյն կրած այլ եւ այլ
պատմական փոփոխմանց ներկայացուցիչներն
են : Տարօրինակ կարծիք մի չէ այս , այլ
պատմական ամենամեծ ճշմարտութիւններէն
մին՝ թէ ժողովրդեան մի ազգային կեանքն
կը զարգանայ ցեղական հակառակութեանց
կուռին մէջ : Յորմէ հետէ հայ ազգն ունե-
ցեր է իւր պատմական հաստատուն բնա-
կութիւնը Հայաստանի մէջ , տիրոզ ազգե-
ցութիւնք եղեր են , նախ՝ իրանեան , յե-
տոյ՝ ասորական , եւ վերջապէս՝ յունական :
Արդէն իսկ մեր թուականին Գ. դարուն մէջ ,
քրիստոնէութիւնն աշխարհի և կենաց մասին

բոլորովին նոր գաղափար կամ տեսութիւն մի մտուց Երասխայ, Եփրատայ եւ Տիգրիսի բարձր հովիտներուն մէջ: Բայց գլխաւորապէս այս հակառակութեանց փոփոխակի ազդեցութեամբ է՝ որ հայկական ազգային բնիկ գիտակցութիւնն զօրացաւ եւ զարգացաւ, օտար կրթութեան կամ զարգացման մի ատրերաց հետ ունեցած շփմամբ՝ հայկական ճշմարիտ հայրենասիրական զգացումն ստացաւ իւր ամենազեղեցիկ բարգաւաճումը:

Խորագնին հետազօտութիւն մի հայկական Պանթէոնին, թէ ինչ արժէք ունէր նա՝ իբր ընդհանուր ժողովրդական ըմբռնումն՝ սկսեալ արբայից արբայ Տիգրանի ժամանակէն մինչեւ ի մեծն Խոսրով, շատ մեծ գիտական կարեւորութիւն ունի: Այսու կարող ենք ճանչնալ կրօնական զրութիւնը մի այնպիսի ժողովրդեան, որ ծանօթ պատմական ժամանակի մէջ բոլորովին զւերկ էր տակաւին բարձր կրթութենէ, այս է՝ զրութիւններէ եւ զրականութենէ. եւ այս բանս կարող է մեծ լոյս սփռել մի եւ նոյն հանգամանաց մէջ գանուող ուրիշ ժողովրդոց վիճակին վերայ¹:

1. Մինչեւ ցարդ հայ զիցաբանութեան վերայ

Ա.

ԻՐԱՆԵԱՆ ԱԶԳԵՅՈՒԹԻՒՆ

Հայկական կրթութիւնն կամ զարգացումն ամենէն աւելի սաստիկ եւ մնայուն ազդեցութիւնը կրեր է իրանեան ազգերէն, այնպէս որ իրաւացի կերպով ըսուեր է՝ թէ ժողովուրդն բոլորովին իրանեան դարձեր էր : Այս բանս շատ բնական էր, մինչ Քրիստոսի 66 թուականէն մինչեւ 238 տարին, Հայաստան իբր երկրորդ ճիւղ մ'եղեր էր Ասիոյ տիրապետող Պարթեւաց : Սակայն անտարակոյս իրանեան ազդեցութիւնն շատ ա-

լոյս տեսած աշխատութիւններէն՝ Պ. Էմինի գիրքը բնաւ տեսած չեմ, ոչ ուսերէն ընագիրը եւ ոչ գաղղիերէն թարգմանութիւնը : Սակայն Լանզլուայի բազմաթիւ քաղուածները կուտան ինձ բաւական գաղափար մի, թէ եւ ոչ բոլորովին գոհացուցիչ : Այս մասին հարկ է համեմատել մանաւանդ Հ. Ղևոնդ Վ. Ալիշանի գրութիւնը, Հին հաւատք կամ հեքսանոսական կրօնը Հայոց (Վենետիկ, 1895) : Մինաս Չերազ, « Հայ գիցարանութեան վերայ ծանօթութեանց » մէջ (*Transactions of the IX international congress of Orientalists, London, 1893 II. S. 822-845*), մեզ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ

ւելի հին ժամանակէ սկսեալ զգալի եղեր էր Հայաստանի մէջ, նոյն իսկ արշակունի թագաւորաց իշխանութեան միջոց: Վաղուց արգէն՝ հին պարսկական շրջանին միջոց, ինչպէս կ'իմանանք Քսենոփոնի նկարագիրներէն, համեմատաբար սոորին աստիճանի զարգացում ունեցող հայ ժողովուրդն անգամ բաւական տեղեակ էր պարսիկ լեզուի: Թագաւորաց կառուցած քաղաքները բոլորն այլ պարսիկ ծագմամբ անուններ կը կրեն նախարշակունի ժամանակամիջոցին. (հմմտ. Հիւրշման. Հայ-Քերականութիւն, Ա, էջ 12): Սակայն կեդրոնական կառավարութեան ազդեցութիւնն՝ իրեն ամբողջութեամբը նկատուած՝ լեռնագաւառաց մէջ արտաքոյ կարգի տկար էր: Ընդհանրապէս պարսկական ժամանակի զարգաց-

ներկայ ժողովրդական աւելորդապաշտութեանց մասին, սրոնք սակայն բնիկ հայկական ծագումն չունին, եւ հազիւ թէ ցոյց կու տան մի քանի աղօտ նմանութիւններ ժողովրդեան հին կրօնից հետ: Հեղինակին դիտողութիւնք մասամբ իւրեք տարօրինակ պարզութիւն մ'ունին. այսպէս, օրինակ իմն, մէջ կը բերէ նա բոլորովին արգի մանրավէպ մի՛ թուղթ խաղացող երիտասարդի, զոր դէւն տարեր է ի Հնդկաստան, ըստ առասպելայօղ Զենոբ Գլակայ՝ Հնդկաստանէն բերուած աստուածներուն քով (էջ 844, եւ այլն):

ման և կրթութեան նշանակութիւնն չափազանց կերպով գնահատուած է. որովհետեւ միակ ժամանակն է՝ որու մասին ստոյգ բան մի գիտենք, եւ միանգամայն՝ զի յոյն ժամանակագիրք շատ հարեւանցի տեղեկութիւններ կու տան մեզ Աղեքսանդրէն յառաջ եղած Ասիոյ նախկին հանգամանաց վերայ: Ընդհակառակն, սարթեւ ժողովրդեան աշխարհապատմական կարեւոր առաքելութիւնն անծանօթ մնացեր է մեզ, որովհետեւ Սասանեանք՝ նոցա յաղթական նախանձորդքն՝ բոլորովին մթին եւ անճիշդ սլաակեր մի գծեր են նոցա կրօնական վիճակին, եւ մանաւանդ որ նոցա վարչական եւ ընկերական կազմակերպութեան ամենէն աւելի հմուտ պատմըչին՝ Ապամէացի Պոսիդոնիոսի՝ զիրքն կորսուած է: Լագարդի՝ մեծ արդիւնքն է, որ ցըցուցեր է՝

1. Հմմտ. Lagarde, Symmieta S. 33. « Այն բազմաթիւ բառերն, որք կը գտնուին հայերենի մէջ եւ նոյն են նոր-պարսկերենի բառերուն հետ, բոլորն այլ Արշակունեաց ժամանակէն մուտ գտեր են հայերենի մէջ, եւ հետեւաբար արշակունի ազգատոհմի Պահլաւներուն կը պատկանին, ուստի եւ պահլաւերէն են: Չեն կարող նոքա սասանեան բառեր լինել, որովհետեւ Ս. Գրոց թարգմանութիւնն, որ եղեր է Ե դարուն կիսուն, զրեթէ յաճախ կը գործածէ զայնս: Քարձեալ Լուկուլլոսի ժամանակ չէին

Թէ Հայաստանի մէջ մուտ գտող եւ տիրապետող կրթական զարգացումն՝ բոլորովին եւ կատարելապէս պարթեւական էր: Արդէն զրական ամենահին յիշատակարանն, Ս. Գրոց Թարգմանութիւնն, պարսկերէնէ փոխ առած այնքան բազմաթիւ բառեր ունի, որ Հայաստանի իրանացոյցն (Iranisirung) ապահովապէս տեղի ունեցեր է շատ աւելի հնագոյն շրջանի մէջ՝ քան այն ժամանակը, յորում Սասանեան — Շահրնշահի (արքայից արքայի) մարզպաններն էին երկրին կառավարիչք:

Վաղուց արդէն, Ներոնէն յառաջ Հայոց հին Թագաւորական իշխանութեան միջոց, զոր միայն Մար Աբաս կատինայի եւ Մովսիսի Խորենացոյ ցուցակներն արշակունի կ'ընեն, Հայաստանի վերայ շատ մեծ ազդեցութիւն ունեցեր է պարթեւ-իրանեան

կարող նոքա հին հայկական բառերու նշանակութիւն կամ արժէք ունեցող բառեր լինել. իսկ ենթադրել թէ 450ին հայկական լեզուն այնչափ խոր կերպով ազդեցութիւն կրած լինի Սասանեաններէն, որոնք 250էն սկսեալ թըշնամիք էին հայ Արշակունեաց, այնպէս որ մէն տասը բառին մէկն սասանեան լինի, ոչ մի պատճառ չեմ տեսներ բնաւ այդ բանը ենթադրելու:

կրթութիւնն¹ : Մեծն Տիգրան, թագաւորութեան հիմնադիր Արտաշիասի սերունդն, իւր երիտասարդութիւնը Պարթեւաց արքունեաց մէջ անցուց իբր պատանդ : Արդէն Քրիստոսի 66 թուականէն յառաջ, շատ պարթեւ իշխաններ կը տիրապետէին Հայաստանի վերայ. եւ քաղաքական իրաց կարգադիր բարձրաստիճան ազնուականութեան համակրութիւնք միշտ ընդհանրապէս ի նրպաստ Պարթեւաց էին : Նոյնպէս մեծամեծ ընտանիքներն իրօք արդէն գրեթէ բոլորովին իրանացեր էին. հետեւաբար նա եւ աւելի վերջը՝ հին ազնուական տոհմերն յօժարակամ սիրով յանձն առին՝ գաղթեալ Պահլաւունեաց (բաց յԱրշակունեաց՝ նաեւ կարենեանց, Սուրենեանց, Ասպահասպետաց, եւ այլն) գերիշխանութիւնը իրենց վերայ : Տիգրանի ժամանակ Հայաստանի մէջ արքունեաց լեզուն արդէն իսկ պարթեւերէն էր բոլորովին : Հայաստանի այս ամբողջական իրանացոռմն կատարեալ կերպով կը բացատրուի այն բազմաթիւ աստուածոց արձաններով, զորս Հայք փոխ առեր են իրանէն :

1. Արդէն, Քրիստոսէ երկու դար յառաջ, Հայ իշխանք իրանեան առասպելայօջ դիւցազանց անուններ կը կրեն : Հմմտ. J. Marquart, Philolol. N. F. VII. S. 505 N. 91.

Սոցա մէջ նախ եւ առաջ պէտք է յիշել Արամազդը, որ ըստ ամենայնի կը համեմատի պարսիկ Ահուրամազդայի* : կը կոչուինա « մեծն եւ արին Արամազդ ¹ », « մեծն եւ արին Արամազդ, արարիչն երկնի եւ երկրի ² » : Տրդատ Թագաւորն իւր հրովարտակին մէջ կ'ըսէ. « Ողջոյն հասեալ եւ շինութիւն գիցն օգնականութեամբ, լիութիւն պարտութիւն յարոյն Արամազդայ ³ », եւ այլն : Բաւական կը համաձայնի այս՝ Արեմենեանց կրօնական վարդապետութեան, օրինակ իմն՝ Քսերքսեսի խօսքերուն որ կ'ըսէ. « Ահուրամազդա մեծ աստուած մ'է, մեծագոյն քան զամենայն աստուածս, որ ստեղծեց այս երկիրը, ստեղծեց այս երկինքը, եւ ստեղծեց շնորհքը եւ հաճոյքը մարդկանց համար » : Սակայն Ապաթանգեղոսի մէջ կը գտնուին ուրիշ բացատրութիւններ եւս, որոնք շատ կը տարբերին մազդեզանց կրօնական տե-

* Ղեզուագէտք կր ստուգաբանեմ այս անունս Ռեւտեալ կերպով. Ահուրա (սամսկրիտ. ասուրա) կը նշանակէ՝ էակ, կենսունակ, եւ այլն, իսկ մազդա՝ իմաստ, գիտութիւն : Բիւռնուֆ կը մեկնէ զայն Մեծ-իմաստ, բազմիմաստ, ամենիմաստ :

1. Ագաթ. Վերնետիկ. 1855. Ե. 48 :

2. Անդ. 2. 57 :

3. Անդ. ժԲ. 102 :

սութիւններէ : Այսինքն է, կը կոչուի Արամազդ՝ « զիքն Արամազդ, հայր անուանեալ զիցն ամենայնի ¹ » . Միհր՝ որդի Արամազդայ կ'անուանուի ² . Անահիտ ³ եւ Նանէա ⁴ կը կոչուին զստերք Արամազդայ : Կը կարգանք դարձեալ Ագաթանգեղոսի մէջ (էջ 486) . « Ապա երթեալ հասանէր յամուր տեղին յանուանեալ Անի * , ի թագաւորական կայանսըն հանդատոցաց զերեզմանաց թագաւորացն Հայոց , եւ անդ կործանեցին զբազինսն եւս զիցն Արամազդայ՝ հօրն անուանեալ զիցն ամենայնի ⁵ » : Ապա ուրեմն , զիցազարմ հայ թագաւորներն Արամազդայ մեհեան — զղեկին մէջ կը թաղուէին : Այս բոլորն հիմնապէս կը տարբերի յիրաւի մեզի աւանդուած իբր մազդեզական կրօնից ճշմարիտ եւ ստոյգ վարդապետութենէն ⁶ : Հայաստանի մէջ՝ մազ-

1. Ագաթ. ձԹ. 586 :

2. Անդ. ձԹ. 590 :

3. Անդ. Ե. 48 :

4. Անդ. ձԹ. 587 :

* Արամազդայ գլխաւոր մեհեանն կը գտնուէր Դարամաղեաց գաւառին Անի ամրոցին մէջ՝ Եզրն կայի մօտ :

5. Հմմտ. Spiegel, Erânische Alterthumskunde, II, S. 24.

6. Յունարէնն § 132. τὸν βωμὸν Κρόνου τοῦ πατρὸς Διὸς παντοδαίμονος . Այս բացատրու-

զեզական կրօնքն շատ աւելի հին ժամանակ-
ներու կրօնական գաղափարներու եւ տեսու-
թեանց հետ խառնուած կը գտնուի. որով
հին հաւատքն Հայոց, խառնուելով Պարթեւ-
ներուն բերած իրանեան գաղափարաց հետ,
խանգարեցաւ բոլորովին: Այսպիսի նման
օրինակ մի հազիւ թէ կարող եմք գտնել
այլուր, թերեւս միայն մասամբ իւր ի Յու-
նաստան: Ինչպէս որ, օրինակ իմն Հոսիո-
սի մէջ, Ζεὺς Ἀταδύριος¹ * պաշտօնն կը
ներկայացընէ պարզաբար Թարորի փիւնիկեցի
Քահազը, որ կղզւոյն մէջ բնիկ հելլենացի
աստուածոյն հետ ի մի ձուլուեցաւ. այսպէս
նա եւ Հայաստանի մէջ Արամազդ, միանա-

թենէն դուրս՝ նա գրեթէ միշտ Արամազդը կը
թարգմանէ Ζεὺς. Գուաշմիդ (Kl. Schr. III, S.
342) կը հասկնայ այնու գերագոյն սկիզբը՝
Ջրուան. իսկ Լազարդ ուրիշ կերպով կը մեկ-
նէ, և հաւանականաբար աւելի ճիշդ է. (Aga-
thang. S. 145).

* Ատաբիրիոն (Ἀταδύριον) լերանց շղթայ մ'է
չսողոս կղզւոյն մէջ. Պոլիբիոս (Ե, 70) կը յիշա-
տակէ քաղաք մի այդ լեռներէ միոյն վերայ. ἐπὶ
Ἀταδύριον ὃ καί ται μὲν ἐπὶ λόφου μαστοσιδοῦς. Մտե-
փանոս Բիզանդացիս եւս կ'ըսէ. Ἀτάβυρον, ὄρος
Ῥόδου... ἔστι καὶ Φοινίκης πόλις. Յովսեփոս կը
գործածէ միանգամայն Ἴταβύριον եւ Ἀταβύριον
ձեւերը, եւ այդ ամուսմբ կը կոչէ ս. Գրոց մէջ
յիշուած Թարոր (רְבוֹרָ) լեռը:

լով հին հայկական զիցարանութեան աստուածոց հօրը հեա, մի միայն էութիւն կամ զիք կազմեց: Ըստ այսմ կրնանք նա եւ հեաեցընել, թէ կարելի է որ այն գերագոյն շաստուծոյն նախկին բնիկ անունն՝ Արամազդ չէ եղեր, այլ ուրիշ անուն մ'ուհեցեր է նախապարթեաական շրջանին մէջ, որ յետոյ կորսուեր է:

Այս տեղ պէտք ենք յիշել նա եւ Արամազդայ որպին Միհր (Միքրա*), որուն զբխաւոր մեհեանն կը գտնուէր Գերջան գաւառին մէջ: Ագաթանգեղոս (ՃԺ. էջ 590) կ'ըսէ. «Գայր հասանէր ի Մրհական (Մըհրական) մեհեանն՝ անուանեալ որպոյն Արա-

* Արարատ ամսագրի (1897, թիւ Բ. փետրուար, Մեհեան ամիս, յէջս 52-59) մէկ յօդուածագիրն, Կ. Կ. ստորագրութեամբ, սոյն Միթրա անուան ստուգարանութիւնը կը դնէ միս արմատէն, որ զամղիկի մէջ կը ծշամակէ կապել, մօտեցնել, հաշտեցնել, իսկ սամսկրիտի մէջ՝ սիրել: Այսպէս, Միթրա՝ իբր զից ամում՝ կը ծշամակէ միջնորդ, հաշտեցուցիչ, իսկ իբր հասարակ անում՝ դաշինք, ուխտ: «Պարսից եւ Բակտրիոյ մէջ այն աներիւոյթ ոգին է սա, որ միջնորդ է լոյսի եւ խաւարի մէջ, ինքն է լոյս աստուածը, միջնորդ եւ հաշտարար մարդու եւ Արամազդի մէջ, եթերի իշխանն է, հաւատարմութեամբ պաշտպան եւ ուխտագրութեան պատուհաս»... (Iusti, Handb. N^o. Zendsp. 232 etc. — Spiegel, Comm. d. Avesta I, 118. II, 56, 547).

մազգայ, ի գիւղն զոր Բագայառիճն¹ կոչեն՝
ըստ պարթեւարէն լեզուին » * :

Հուսկ յետոյ, իրանեան ծագմամբ արա-
կան աստուածներուն մէջ հարկ է յիշատա-
կել Սպանդարաւետ : Բ. Մակարայեցոց
գրքին մէջ (Չ, 7), յունարէն Գիոնիսոսն
թարգմանուած է Սպանդարաւետ . Լա-
զարդ² այդ անուան մէջ կը գտնէ զրազաշտա-
կան Սպեկդա — Արնայիտ անունը : Բնաւ
տեղեկութիւն չունինք թէ Հայաստանի մէջ
ինչ կերպով եւ ո՛ւր կը պատուուէր այս շաս-
տուածս . նա պաշտօնական կերպով պաշ-
տուած չաստուածներու կարգէն չէ, որոնք՝
քրիստոնէութեան յաղթանակին միջոց՝ տէ-
րութեան իշխանութեամբ եւ ուժով ջնջուե-
ցան : Թերեւս նա լոկ տեղական պաշտաման

1. Մովս. Խոր. Բ. ԺԲ, կը զրէ. Բագայա-
ռիճն :

* Պարսիկ կրօնից մէջ, Միհր՝ արեգական ան-
ձմաւորութիւնն էր, ինչպէս ամուսնն այլ հիմ փարսի
լեզուաւ արեգակն կը նշանակէր, զոր հաստատեմ
նա եւ զեմտ գրոց վկայութիւնք : Դարձեալ հրոյ
չաստուածն էր Պարսից մէջ, որով համեմատէր
միանգամայն թէ յուն. Φοῖβος (Գուշակ, Արեգակն)
զից, եւ թէ Հեփեստոսի ("Ηφαιστος — չուր) :

2. Հ.Մատ. Ges. Abh. S. 264, 265; armen.
Stud. S. 139.

մի կեղրոնը կը կազմէր : Կը կարդանք Թուլմայի արժրունւոյ մէջ (հրատ. ի Պետրբուրգ, 1887, էջ 28). «Եւ երկիր պանդոկի Սպանդարամետ աստուծոյ է, ոչ ստեղծեալ յումերէ, այլ որպէս երեւից՝ նոյնպէս էր» . սակայն Հեփթաղաց Մանիթոսը թագաւորին կրօնական դաւանութեան մասը կը կազմէ այս, որ կը ներկայանայ իբր գլուխ զրազաշտական շարժման մի, եւ որ բնաւ ո՛ր եւ է կապ չունի Հայաստանի հետ :

Իրանեան ծագումն ունի նոյնպէս Վահագն, որ Թերեւս Հայոց ամենէն աւելի բնիկ ազգային եւ ժողովրդական շատուածն է : Արդէն Վինդիշման եւ մասնաւորապէս Լազարդ նոյն կը համարին զայն՝ իրանեան յաղթութեան զից կամ ոգւոյն՝ Վերեթրագնայի հետ¹ : Ագաթանգեղոսի² մէջ Վահագն*

1. Armen. Studien, S. 141. Հմմտ. ի մասնաւորի, H. Hübschmann, armenische Grammatik I, S. 75 ff. und die Ausführungen S. 77.

2. Ագաթանգեղոս. Վեհեա. 1855, էջ 102 եւ 605.

* Բանասիրաց մէջ այլ եւ այլ կարծիք կան Վահագն անուան ստուգարանութեան մասին. ոմանք կը համարին զայն կազմուած՝ սամսկրիտ վահ (Vah) արմատէն, որ կը նշանակէ բերել, բերող, եւ ագնի (agni) գոյականէն, որ հուր կը նշանակէ. սպառուրիմն վահագն է Բերող-հրոյ կամ Հրաբեր. (Հմմտ.

կը կոչուի այն շաստուածն, որ Հայոց աշխարհին պաշտպան եւ խնամակալ երեք շաստուածներուն մէջ երրորդ տեղը կը բռնէ: Բայ աստի՛ յիշեալ զրոյ մէջ¹ երկու անգամ կը գտնենք ածականաբար զործածուած « վահէ վահեան մեհեան » . ապա ուրեմն վահագնի հետ ունինք նաեւ վահեկահե անուան ձեւը, որ գուցէ՛ վակեանագելի ըրած ենթադրութեան համեմատ՝ իբր սպանդարամետական տօնից կամ զինեւրբուաց ձայնարկութիւն մ'է . եւ կամ համառօտութիւն մի, ինչպէս է՝ օրինակ իմն՝ հարսանեաց զից յունարէն Ἰμῆν անունն Ἰμέναιοςի եւ այլն: Կը գտնենք Ազաթանգեղոսի մէջ (էջ 602) հետեւեալ տեղեկութիւնքը. « Եւ իբրև եկն եհաս ի սահ

Ազաթանգեղոս եւ այլն, չ. Բարսեղ վ. Սարգիսեանի. որ իւր կարծիքը Բիւռնուֆի վկայութեամբ կը հաստատէ. տ. Burnouf, Dictionnaire Sanscr. - Français, Paris, 1863, p. 8, 573): իսկ այլք ուրիշ կերպով կը մեկնեն զայն. մոյն կը համարին արիական Bhâg (որ կը կարգացուի **Վասդ**. Bh=Վ) բառին հետ, եւ կը մշամակէ **բաշտող** (ի՞նչ բանի...) եւ կամ, կազմուած է կ'ըսեն Bha կամ Bhâ (**Վա**, **վահ**) արմատէն, որ կը մշամակէ **բոց**, **աստղ**. եւ agni բառէն՝ որ կը մշամակէ **հուր** աստի վասնագն կը լինի **բոց հուր**, **հուր բոց** (Ս. վ. Նազարեթ. Հայ գիցարանութիւն). այս վերջին մեկնութիւնս գրեթէ մոյն է վերոյիշեալ մեկնութեան հետ:

1. Անդ. յէջն 602 եւ 605.

մանս Հայոց, լուա Գրիգորիոս՝ թէ վահէ-
վահեան մեհեանն մնացեալ է յերկրին Տա-
րօնոյ, մեհեանն մեծագանձ, լի սսկով եւ
արծաթով, եւ բազում նուէրք մեծամեծ թա-
գաւորաց ձօնեալ անդ, ութերորդ պաշտօն
հաշակեալ, անուանեալն վիշապաբաղն վա-
հազնի¹, յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց
մեծաց, ի սնարս լերինն Քարբեայ ի վերայ
գետոյն Եփրատայ, որ հանգէպ հայի ի մեծ
լեառնն Տարսսի, որ եւ անուանեալ ըստ
յաճախապաշտաման տեղեացն Յաշտիշատ :
Չի յայնժամ եւս գեռ շէն կային երեք բա-
ղինքն ի նմա : Առաջին՝ մեհեանն վահէվա-
հեան. երկրորդ՝ Ոսկեմօր սսկեծին զիցն, եւ
բազինն իսկ յայս անուանեալ՝ Ոսկիահատ
Ոսկիամօր զիցն. եւ երրորդ՝ մեհեանն ա-
նուանեալ Աստղիան զից, սենեակ վահազնի
կարդացեալ ըստ յունականին, որ է ինքն
Ափրոզիաէս² » :

1. Βουλ. εὐφημοτάτου δρακοντοπνίκτης Ἡρα-
κλέους.

2. Βουλ. սենի § 140. Կալ ծ տրիտոս Բոմոս աս-
տերոս Թեօն Կալ տօն Ἡρακλέους Ելեցետո Կղեալս,
Կատա ծե տոս Ἑλληνας Ἀφροδίτης. Ըստ հայ բը-
նագրին պէտք էր « սենեակ վահազնի » բառերը
թարգմանել յունարէն Կոտօն Ἡρακλέους. իսկ
« ըստ յունականին » բացատրութիւնը պէտք

Տարակոյս չի կայ՝ թէ Ազաթանգեղոսի սուած սոյն տեղեկութիւնքն բողոքովին պայծառ եւ բացայայտ չեն. զի նախ եւ առաջ մի միայն մեհեան կը յիշէ, յետոյ մէջ կը բերէ երեք բազիններ. վերջը առանձին նըկարապրութեան մէջ երեք մեհեան կը հաշուէ, եւ երկրորդը յիշելու միջոց՝ յայտնապէս կը զանազանէ հեղինակն մեհեան եւ բազին* բառերը: Յոյնն կը թարգմանէ. τοῦτο τὸ ἱερόν ἔτι περιέστηκεν, τρεῖς βωμοὺς ἐν ἑαυτῷ ἔχον¹. սակայն նա այսպիսի

էր յաջորդ խօսքին հետ միացընել (հայ բնագրին մէջ), ըստ յունարէն թարգմանութեան:

* Մեհեան եւ բազին բառերում մեկնութեամ եւ ստուգարամութեամ մասին տես Մ. Էմինի գրութիւնը, Recherches sur le paganisme arménien, Paris, 1864, p. 48-49.

1. Ազաթանգեղոս, նոր հրատ. Լազարզի (Abh. d. hist. phil. Cl. d. G. d. W. z. Göttingen 1889 XXXV. 1) էջ 71, 50. Նոյնպէս դարձեալ (էջ 71, 46), προσηγορεύετο δὲ ὁ βωμὸς ὀγδόου σεβάσματος τοῦ εὐφημοτάτου δρακοντοπνίχτου Ἑρακλέους *խօսքին մէջ՝ բացայայտիչ յաւելուած մ'է* ὁ βωμὸς բառն, *ինչպէս այս տեղ* τοῦτο τὸ ἱερόν բառերն: *Յոյնն մեհեան եւ բազին* բառերը միօրինակ չի թարգմաներ եւ ինքն իրեն համաձայն չէ: Երբեմն մեհեանը կը թարգմանէ իերոն.

էջ 452. յԱնահատիկն ի մեհեանն.

65, 27. εἰς τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερόν.

բացաարող յաւելումներ յաճախ կ'ընէ իրեն
 [Թարգմանութեան մէջ : Փաւստոս կ'որոշէ այս
 խնդիրը յաջորդ խօսքերով (Գ, ԺԿ). « Ի ձե-
 սաց մեծին Գրիգորի, յաւուրս յորում կոր-
 ծանեաց զբազինսն մեհննիցն Հերակլեայ՝ այս
 ինքն վահագնի, որում տեղոյ Սշախշասն կար-
 դացեալ... » : Սյս խօսքերուս մէջ յայտնապէս
 կը տեսնուի բազմութիւն մի՝ ո՛չ միայն բա-
 զիններու, այլ եւ մեհնաններու : Սակայն
 կարելի է զիւրաւ դուրս ելնել այդ հակա-

455. Ի դուռն մեհնին .

455. մեհան անուա-
 նեալ սպիտակափառ զիցն .

457. Ի մեծ եւ ի բուն
 մեհնացն Հայոց թաղա-
 ւորացն .

457. զչանձս երկոցուն
 մեհնացն .

459. Ի Մրճական մե-
 հանն :

Մերթ եւս Բոմոս բառով կը թարգմանէ զայն .

457. Ի տեղիս պաշ-
 տամանցն յԱնասական
 մեհնացն .

457. զՆանէական մե-
 հանն .

469. Վահէլահան մե-
 հանն .

469. մեհանն մեծա-
 դանձ .

469. երրորդ մեհանն .

63, 34. εις την θύραν
 του Ιερου .

66, 70. Ιερὸν λεγόμε-
 νον λευκοδόξων δαυμόνων .

67, 86. ἐν τοῖς μεγα-
 λοις ἱεροῖς τῆς Ἀρμε-
 νίας .

67, 95. τοὺς δὲ θησαυ-
 ροὺς ἀμφοτέρων τῶν ἱερῶν .

68, 16. ἐν τῷ ἱερῷ Ἐ-
 φαίστου .

Կը թարգմանէ զայն .

67, 87. ἐν τοῖς τόποις
 τῶν σεβασμάτων, πουδ ἦν
 ὁ Բոմոս τῆς Ἀρτέμιδος .

67, 94. τὸν τῆς Ἀθη-
 νᾶς Բոմոն .

71, 44. Οὐαυήιος Բո-
 մոս .

71, 44. Բոմոս Բլուսիւ-
 տատոս .

71, 52. ὁ τρίτος Բոմոս .

սութեանց միջէն, եթէ ենթադրենք՝ թէ մե-
հենին ամբողջ շէնքն բաժնուած էր երեք ա-
ռանձին խորշերու կամ սենեկաց. միջին շէնքն՝
Վահագնի բազինն էր, իսկ երկու կողմնակի
խորշերն՝ երկու զիցուհեաց պաշտամանց նը-
ւիրուած էին: Այս կերպով կարելի է մեկ-
նել, թէ Ասողկան նուիրուած խորշն՝ կո-
չուած լինի միանգամայն սեկեակ Վահագնի:

Վահագնի մասին անդեկութեանց աւելի
առատ աղբիւրներ ունինք. որովհետեւ Ագա-

470. յանդիման մեհե-
նացն.

470. ի . . տեղիս մե-
հենիցն:

Սովորաբար ք-է-ը կը

452. աւերել անդ ըզ-
բազինսն Անահտական զի-
ցըն.

457. զբազինսն եւս զի-
ցըն Արամաղղայ

469. երեք բազինքն.

470. ի յայտ բազինս
մնացեալս.

471. զշինուածս բազ-
նացըն.

Բայց երբեմն այլ կը թարգմանէ

455. զի եւ անդ զա-
նուանելոցն զսուտ առ-
տուածոցն զբազինսն կոր-
ծանեսցին.

471. եւ ոչ կարացին
զիւրս բազնացն գտանել:

71, 58. κατ' ἐναντι τῶν
βωμῶν.

71, 59. Ἐνθα οἱ βωμοί.

թարգմանէ βωμός.

65, 19. καταστρέψαι
τὸν ἐκαίσει βωμὸν τῆς
Ἀρτέμιδος.

67, 83. τὸν βωμὸν Κρό-
νου.

71, 50. τρεῖς βωμούς.

71, 55. ἐν τοῖς κατα-
λειφθεῖσιν βωμοῖς τούτοις

72, 68. τοὺς βωμούς.

թարգմանէ ἱερόν.

66, 68. ἵνα κάκει τῶν
ψευδωνύμων θεῶν τὰ ἱερά
καταστρέψωσιν.

72, 69. οὐκ ἴσχυσαν ἐξευ-
ρεῖν τὰς θύρας τοῦ ἱεροῦ.

Թանգեղոսէն զատ՝ Մովսէս խորենացին եւս կարեւոր ծանօթութիւններ կու տայ մեզ նորա նկատմամբ: Մովսէս պանծալի բրեր եւ փառաւորեր է այդ աստուածը. որդի է նա իրեն հնարած Տիգրան առաջնոյն, որուն եղբարք են Բար եւ Տիրան: Բնականաբար արժէք չունի այդ ազգաբանութիւնն, ինչպէս նա եւ վահագնի մասին աւանդուած երգին այն ծանօթ փոքր պատասիկն. (Մ. խոր. Ա, ԼԱ). « վահագն, զորմէ ասեն առասպելք.

Նոյն իսկ Աստուածաշնչի լեզուին կամ զբութեան մէջ՝ մեհեանն նշանակէ հաւասարապէս թէ կուց կամ զից առնար, եւ թէ կուար կամ զրօշեալ եւ սեղան, (այսպէս Հիւբշման. Arm. Gramm. I. S. 194. մեհեան). նմանապէս բագիւն բառն այլ միայն սեղան չի նշանակեր, ինչպէս ցուցուեցաւ այս զլիաւորապէս՝ մեր բերած վերոյիշեալ վկայութեանց վերջին օրինակներէն: Ն. Թովմասէոյ շատ իրաւացի կերպով յաճախ կը թարգմանէ զայն (օրինակ իմն, էջ 108 = 452, 154 = 457, 162 = 469. « եւ բագիւնն իսկ յայս անուանեալ Ոսկիհատ Ոսկիամօր դիցն », եւ այլն) « simulacro », պատկեր կամ դրօշեալ, որովհետեւ նոյն բառն թուի նշանակել միանգամայն սեղանը՝ հանդերձ իրեն վերայ գտուած պատկերով կամ արձանով: Սակայն մեր վերը բերած վկայութեան մէջ, յորում պատմագիրն այնքան ճշդիւ եւ խնամով կը զանազանէ մեհեան եւ բագիւն բառերը, հարկ է որ այդ երկու բառքն իրենց յատուկ տարբեր նշանակութիւն մ'ունենան:

Երկնէր երկին, (երկնէր) եւ երկիր,
Երկնէր եւ ծիրանի ծով.

Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն.

Ընդ եղեգան փող ծախ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.

Եւ ի բոցոյն սպտանեկիկ վազէր.

Նա հուր հեր ունէր,

Բոց ունէր մուրուս,

Եւ աշկունքն էին արեգակունք* :

« Զայս երգելով ոմանց բամբուամբ** , լուար
խակ ականջօք մերովք : Յետ որոյ եւ ընդ
վիշապաց՝ ասէին յերգն՝ կոուել նմա եւ յաղ-
թել, եւ կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեսայ
նահատակութեանցն նմա երգէին : Այլ ասէին

* Ն. Ղամբրոմացւոյ օրինակին մէջ մի քանի մանր
տարբերութիւնք կան այս երգիս.

« Երկմէր երկին, **երկնէր** երկիր,

Երկմէր եւ ծիրանի ծովն.

Երկն ի ծովուն ունէր **եւ** զկարմրիկն եղեգնիկ.

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.

Եւ ի բոցոյն վազէր **խարտեալ** սպտանեկիկ... » :

** Այդ մուագարանի նշանակութեամ մասին
հմտ. հ. Յովս. վ. Գաթրըճեանի « Պատմութիւն
Հայոց մատենագրութեան » տետրակը, էջ 30, եւ Մ.
Էմինի վերոյիշեալ գրութեան 42 իջին 10 ծանօ-
թութիւնը :

զսա եւ աստուածացեալ. եւ անդ յաշխարհին վրաց զսորա չափ հասակի կանգնեալ սատուէին զոհիւք. եւ սորա են զարմբ վահուսիք » : վահագն ամէն բանէ առաջ օձերու սպանիչ է. եւ « Անոյշ մայրն վիշապաց ¹ » , պէտք է որ նախնարար նորա առասպելին հետ վերաբերութիւն ունեցած լինի* : վաղ իսկ արդէն հոչակուած է նա Գողթան զիւցազնական երգերուն մէջ, որ ապա անձնաւորելով եղեր է Մարաց զշխոյ՝ զոր գերի տարաւ Տիգրան. նմանապէս նորա ամուսինն Աժգահակ՝ որ մրրկածին օձ կամ վիշապ էր՝ փոխակերպուելով եղաւ Մարաց Աստիագէս թագաւորն : Մովսիսի Բ գրոց ութերորդ կարեւոր զլխոյն մէջ, յորում արշակունի թագաւորաց հաստատած ազնուականութեան դասակարգութիւնը կը նկարագրէ, կը յիշատակուին նա եւ « որդիքն վահագնի » կամ « վահուսի » :

1. Խորենացի. Ա. 1, Ա :

* Վահագնի մասին ուրիշ առասպել մ'այլ կ'աւանդուի, զոր կը յիշէ Անանիա Շիրակացիին իւր **Յաղագս երկնի** գրութեան մէջ (հրատ. Պատկանեանի, Պետերբուրգ, 1877, էջ 48, « Յաղագս կաթիմ ծրոյ, ») : « Գարծեալ սմանք յառաջնոցն Հայոց ասացիմ, թէ ի խիստ ծմերանի վահագն՝ մախմիմ Հայոց՝ գողացաւ զյարգմ Բարշամայ Ասորեստամեայց մախմոյմ. զոր եւ մեք սովորեցաք բնախօսութեամբ Յորդգողի հետ ամուսնել » :

նիք», որոնք վահագնի քրմութիւնը կը ստանան եւ ասջին նախարարութեանց կարգը կը պատուին :

Թէ հայ ժողովուրդն սրայիսի յամառութեամբ յարեալ էր վահագնի, կը ցուցնէ մեզ Մովսիսի ստուգիւ արժանահաւատ պատմութիւնն. վասն զի մինչև իրեն ժամանակները, որ է՝ քրիստոնէութեան եօթներորդ կամ ութերորդ դարուն մէջ, կ'երգուի եզերնոյն հեթանոս շաստուծոյն ծննդեան վերայ շինուած երգն : Յաւալի է՝ որ պատմագիրն միայն նոյն զից ծնունդը նկարագրող երգին հարազատ բնագիրը աւանդեր է մեզ, եւ հազիւ թէ անցողակի կը յիշէ վիշապաց զէմըրած կռիւներուն երգը, որոց պատճառաւ կոչուեր է նա վիշապաքաղ : Սակայն նորա յատուկ բնդարոյս բնաւորութիւնն կամ պաշտօնն, որ արդէն պայծառ կերպով կը ճանչցուի ծննդեան առասպելին մէջ, աւելի ուշ ժամանակ բոլորովին յայտնի կը լինի : վահագն կը ներկայանայ յիրաւի սրսի եւ յաղթութեան զիբ : Արդէն Գուաշմիզ¹ հաւաքեր է ս. Աթանագինեայ — վահագնի իրաւանց յաջորդին* — վարուց նշանաւոր կէտերը, որոնք

1. Kl. Schr. III. S. 414.

* Այս առասպելայօղ պատմութիւնը, զոր թուի

յայտնապէս կը ցուցընեն զինքը իբրու պաշապան անառաի երէնոց եւ սրսորդութեան : Գեղեցիկ զրոյցն եղնըկին՝ որ կ'ընկերէր սրբոյն , եւ նորա աօնախմբութեան օրը յօժարակամ եղնորթ մի կը նուիրէր իրեն իբր ողջակէզ , յայանի կը ցուցընէ՝ թէ հին հեթանոսական արարողութիւն մ'էր այն՝ քրիստոնեայ հանգերձի ներքեւ :

Գաստատել մա եւ գրութեանս յարգելի հեղինակն , Սիմ . Մետափրաստեայ աւանդած անհիմն զրուցի մի թիրիմացութեան արդիւնք է : Յիշեալ պատմագիրն իւր մոր վկայաբանութեան մէջ , ըստ Սուրիոսեան օրինակի , կ'աւանդէ մոյմ զրոյցը հետեւեալ կերպով . « Իբրիւ մերծեցաւ (ս. Աթանագիմէս) ի վանսն , ընդ առաջ ել մմա եղն , եւ երկիր եպագ առաջի ոտից մորա . եւ ասէ ցմա սուրբն . Ջրկեցար յեղբարց , ահա զրկեսցիս եւ յիմէն ի դարմանողէդ . . . այլ լիցի զաւակ քո ընծայաբերել զծնունդս իւր ի յիշատակ իմ , որպէս զի ի փառս Աստուծոյ ծախեսցի : Իսկ եղն լալով անկաւ առ ոտս մորա , եւ սուրբ վկայն կնքեալ ի վերայ մորա՝ ասէ . Ն'րթ խաղաղութեամբ : . . . Իսկ եղն գայ ի յիշատակի սրբոց վկայիցն՝ մատուցանելով Աստուծոյ զօրթն . եւ յորժամ ընթեռնուն զաւետարանն սուրբ , մատուցանէ զայն ի տես ամենեցուն , եւ աղօթէ ձընրադրութեամբ . եւ թողեալ զօրթն իւր՝ գմայ խաղաղութեամբ ի տեղի իւր . եւ ծախի որթն ի փառս Աստուծոյ եւ ի պատիւ սրբոց վկայից » . (Յմմտ . հ . Մ . վ . Աւգեր . Լիակատար վարք սրբոց , հատ . Դ , ծանօթ . յէջս 358-359) : Ինչպէս յայտնի է , այս տեղ եղնիկը այլաբանօրէն ըստւած է , եւ պէտք է այնու իմամալ գուցէ ազնուազգի Եւսեբիա տիկինը , որ սրբոյն աղօթիւք դարձաւ հեթանոսութենէ ի քրիստոնէութիւն , եւ իրեն ջերմ պաշտօնասիրութեամբ

Հարկ է յիշատակել նա եւ Տիրը ղիբը, զոր ոմանք նոյն համարեր են Տիրի* հետ, որ Պարսից մէջ Փայլածու կոչուած մուսորակն է¹: Սորա մասին ունինք մենք Ագաթանգեղոսի կարեւոր՝ բայց նոյնչափ եւս մթին²

առ սուրբն՝ իւր բոլոր կեանաց մէջ ամէն տարի սրբոյն մահատակութեան օրը՝ վկայարանը կ'երթար եւ շատ ընծաներ եւ մուէրներ կը տանէր: Գեղեցիկ կերպով կը պարզէ եւ փաստերով կ'ապացուցանէ զայս հ. Բարսեղ Սարգիսեան, հերքելով Գուղշմիղի կարծիքը, իւր Ագաթանգեղոսի ուսումնասիրութեան մէջ (յէջս 215-218):

* Այս գիքս կը համեմատի Յունաց հերմէս եւ Ապոլոն ղից միանգամայն. Կելտաց եւ Սկանդինավիանց մէջ՝ Տիր կամ Տիր (Tyr) պատերազմի ոգի է, ինչպէս եւ Տի՛ Ֆրիգոնաց. մեր լիզուիմ մէջ այլ տիր՝ ոյժ, պնդութիւն, քաջութիւն նշանակէ (հմտա. հ. Ղեւոնդ վ. Այիշանի հմուտ գիրքը Հին հաւատք Հայոց, յէջս 288-292): Սոյն գրքին մէջ կը յիշուի, թէ « Գործոց առաքելոց սրբազան գրոց մէջ այլ՝ ուր յիշուի հերմէս, (որում մամեցուցին հեթանոսք զառաքեալն Պաւղոս՝ մարտարախօսութեանը համար), մեր ձեռագրաց ոմանց լուսանցքը գրուած է Տիր ղիբ:

1. Հմտա. Hübschmann, arm. Gramm. I. S. 89, N° 1, որ այդ աստուածը երկբայութեամբ միայն կը համեմատէ Տիր ղից հետ. ինչպէս նա եւ Լագարդ, arm. Stud. S. 152. Ընդ հակառակն՝ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ, յէջ 159, եւ Justi, Iranisches Namenbuch S. 325.

2. « Հաւասարապէս թէ յունարենին եւ թէ հայերենին մէջ ամենէն աւելի խանգարուած տեղերէն մին է » . Lagarde, ges. Abh. S. 294.

տեղեկութիւնը, զոր ես ամբողջովին կը դնեմ
այս տեղ¹. « Այն ժամանակ թագաւորն ինք-
նին բոլոր բանակին հետ ելաւ վաղարշապատ
քաղաքէն՝ Արտաշատ քաղաքը երթալու հա-
մար, որպէս զի կործանէ այն տեղ գտուած
Անահիտ զիցուհոյն բազինները: Եւ Երա-
զամայն* կոչուած տեղը, նախ եւ առաջ հան-

1. Ագաթ. ճԸ. « Ապա ինքն իսկ թագաւորն
խաղայր ամենայն զօրօքն հանգերձ ի վաղար-
շապատ քաղաքէ՝ երթալ յԱրտաշատ քաղաք,
աւերել անգ զբազինսն Անահտական զիցն: Եւ
որ յԵրազամայն տեղին անուանեալ կարգայր,
նախ գիպեալ ի հանապարհի երազացոյց երազ-
րնդհան պաշտաման Տիւր զից զպրի գիտութիւն
(գիտութեան) քրմացն, անուանեալ զիւան պրճի
Որմզդի ուսման հարտարութեան մեհեան »:

* Բանասէր ոմն (Ս. վ. Ն. իւր Հայ Գեցաբա-
թիւն գրուածիմ մէջ) բոլորովին նորօրինակ մեկ-
նութիւն մի կու տայ այդ Երազամայն եւ յաջորդ
երազով քարղուած քառերուն: Նա այդ երազը կը
համարի զանդիկ աղ-էր քառը՝ որ Աստուծոյ սե-
փական մակդիր է, կ'ըսէ, եւ կը մշանակէ հօւր,
փայլակ, կայծակ եւ այլն, եւ յետադարձմամբ վամ-
կիմ եղիւր է եր-աղ: Բռնագրօս մեկնութիւն մ'է այդ,
քանի որ Ագաթամզեղոսի քերուած վկայութեան
մէջ՝ առանց այդ մեկնութեան զիմելու՝ կը հասկը-
ցուիմ այդ քառերն իրենց բնիկ իմաստով, այս
իմքմ է՝ գիտող մեկնող քարի երազոց, գուշակութեանց
եւ պատգամներու, որ կ'ընծայուի Տիւր զից, ինչպէս
հասկըցեր են ազգային բանասէրք: Հմմտ. հ. Յ.
Տաշեանի հմուտ գիրքը Ագաթանգեղոս, Վիեննա,
1891, էջ 64, ծանօթ:

ηφικεσται (ζωσαρωαηαγ) δάνωαυαρζήν ιλρωα)
 κρωαζήκρη φηαγοη εκ κρωαζήκρη ιβκήνοη
 αμωζωαδών αβηκρηοζν Σηερ ζωαωοιδοην ,
 ηρ κρηδωγ κηωοιθβων ημκρην ε , εκ κρη κη-
 ζοιφ Νρηδκρη ηρωακρην ηκων , κβκρδωκωοοι-
 ωοιθβων οωοιδών ωωδωρ » : βρην κρηκην
 κωη κωκηκωρκωαδ ικδωκρη ικλ κρη κωκην κω-
 κβκρη , κηνζακην κωκωκην ε θωρηκωδώνοιθβκην.
 § 128 . Έπορευθη μετὰ τοῦ στρατεύματος
 ἀπὸ Οὐαλεροκτίστης τῆς πόλεως εἰς τὴν
 Ἄρταξερξοκτίστην, ὥστε καταστρέψαι τὸν
 ἐκεῖσε βωμὸν τῆς Ἀρτέμιδος ἐν τοῖς λεγο-
 μένοις τόποις ὄνειρομούσοις. ἀπιούσι δὲ αὐ-
 τοῖς ὑπῆντησε τόπος προσαγορευόμενος ὄνει-
 ροπόλων, ὄνειροδεικτῶν σέβασμα δαίμονος
 Γραμματέως καὶ γνώσεις ἱερέων. Τρίδις ἐκέ-
 κλητο βωμὸς Ἀπόλλωνος. χαρτουλαρίων Διὸς
 διδαχῆς εὐμαθῆτου (ἀκωακρην εὐμάθητος)
 ἱερέων . Οἷον ορηκωη , ηρ ζωα ωβη κρη
 ωωρηκρη κρηκην ζωκρηκην , « εκ ηρ...
 κωρηκρη » κωρηκρηκρηκην κωκρηκην κω-
 κωρη « Ἄκωκωκων κρηκην » κωκρηκην ζωα
 κωρηκωαδ κρηκρηκρη (κωκην κρη κρηκρη κρη-
 κρηκην) , ζωκρηκωρη κρηκρηκωνοιθβων κρηκρη
 κρηκρηκρη κρη κωκηνκρη . κωρηκω κρηκρηκωκρηκων
 κρηκρηκρη κρη κωρηκρη κρη κρηκρηκην : Νρηκρη-

հետեւ, ինչպէս շատ արդարացի կերպով զի-
 առղութիւն կ'ընէ Ն. Թովմասէոյ իւր խա-
 լերէն թարգմանութեան մէջ (էջ 147),
 « Արտաշէս Բ՛ կառուցած Ապողոնի մեհեանն՝
 Արտաշատ քաղաքէն զուրս կը գտնուէր, Վա-
 զարշապատ տանող ճանապարհին մօտ. մինչ-
 զհետ Անահայ մեհեանն նոյն խակ քաղաքին
 մէջ կը գտնուէր »: Այս բանս իրօք կը հաս-
 տատուի Մովսիսի պատմութենէն (Բ, 106),
 ուր կը յիշատակէ Արամիսեսայ մեհեանին
 շինութիւնը՝ Արտաշատ քաղաքին մէջ՝ Ար-
 տաշէս (Բ) թագաւորէն, եւ յետոյ կը յա-
 ւելու. « Բայց զԱպողոնի զպատկերն արտա-
 քոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն »
 (հասարակաց): Ճիշդ այսոր կը համաձայնի նա
 եւ Ազաթանգեղոս. թագաւորն կը ձգէ իւր
 բնակավայրը Վազարշապատ՝ յԱրտաշատ եր-
 թալու համար. ճանապարհին յերայ կը
 պատահի նա Տիւր զից պատգամատեղոյն յԵ-
 րազամայն. ապա ուրեմն այս տեղս կը զըտ-
 նուէր ընդ մէջ կայինեպոլսոյ եւ Արտաշա-
 տու: Այդ պատմութեան շարունակութիւնն
 կը հաստատէ նա եւ զայս. որովհետեւ կը
 պատմուի այն տեղ, թէ պատգամախօս զից
 սլաշտօնեայք փախչելով՝ Անահայ մեհեանը
 ապաւինեցան. ապա ուրեմն զէպ ի Արտա-

շատ՝ ետ քաշուեցան, որպէս զի զիցուհւոյն
 քրմաց հետ միանալով՝ պատերազմը շարու-
 նակէին ընդդէմ քրիստոնեայ բանակին :
 Աստի կը հետեւի, թէ « եւ որ... կարգայր »
 բառերն յաջորդաց հետ պէտք են կապուիլ,
 ինչպէս կ'ընէ իտալիացի թարգմանիչն, մինչ-
 զեռ Լանզլուա վրիպակաւ կը միացընէ զա-
 նոնք նախորդ խօսքին հետ : Սակայն շատ
 հաւանական է թէ այս բառերս փոփոխուեր
 են իրենց նախկին զիրքէն, որովհետեւ հայ
 բնագիրն շատ խրթին է ներկայ վիճակին
 մէջ : Յունարեւին Կրճճճ անունն պարզարար
 հայերէն Տրի դիցին ընդօրինակութիւն մ'է,
 ինչպէս կ'ենթադրէ Լազարզ (Ազաթանգեղոս
 էջ. 139) : ապա ուրեմն յոյնն սեռական Տրի
 ձեւը տեսեր է նախնարար, եւ ոչ թէ Տիշր
 դից : Պատգամախօս շաստուծոյն պաշտպանու-
 թեան ներքեւ հաստատուած իմաստասիրական
 գպրոցի մասին՝ զանուելով բաւական բազմա-
 թիւ եւ ծանրակշիռ վկայութիւնք, յայտ է՝
 թէ հեղինակն (Ազաթանգեղոսի գրոց) պէտք է
 լինէր այն խորհրդոց հմուտ անձ մի, թերեւս
 նոյն ժամանակի քուրմ մի : Ինչպէս գիտենք,
 ս. Գրիգորի վարքն զրուեցաւ նորա ժամա-
 նակակից ուսեալ անձէ մի. հարկ է գիտել
 նա եւ, թէ փոխանակ Հայաստանի մէջ ժա-

մանակաւ գործածուած Արամազդ ձեւին, այս տեղ կը հանդիպինք միշտ սասանեան¹ Որմիզդ ձեւին, « զրիշ Որմզդի »: Աստի կարելի է հետեւեցընել, թէ հեթանոս զիցարան ճարտասանից զպրօցն՝ միացած Երազամոյնի պատգամատեղւոյն հետ՝ զրեթէ բոլորովին նոր եւ վերջին ժամանակաց հաստատութիւն մ'էր, թերեւս Գ. դարուն սասանեան տիրապետութեան ժամանակ հաստատուած:

Վերջապէս շատ ներքին եւ անձուկ կերպով հայ ժողովրդեան կրօնական զգացման հետ կապուած է՝ իրանէն բերուած Անահիտա զիցուհոյն պաշտօնն, զոր Հայք « Անահիտ տիկին » կը կոչեն, Ἄρτεμις θεοποινα. Բնականաբար շենք կարող ընդարձակօրէն քննել եւ հետազօտել՝ թէ ի՞նչ կերպով կազմուեցաւ սոյն զիցուհոյս յատուկ հայկական պաշտօնն. սակայն հաստատապէս ցուցուած է, թէ բարելական գաղափարաց ազդեցութեան ներքեւ՝ արեւմտեան նահանգաց մէջ՝ շատ մեծ կերպարանափոխութիւններ կրեր է սոյն զիցուհոյս նախնական բնիկ

1. Lagarde, ges. Abh. S. 292. « Որմիզդ անունն կը պատկանի քրիստոնէայ Հայաստանը կործանող Սասանեանց »:

պաշտօնն¹. Եւ յիրաւի Հայոց մէջ պաշտուած աստուածուհին զանազան օտար տարերաց բազմապատիկ խառնուրդ մի ցոյց կու տայ: Նորա գլխաւոր պաշտամանց տեղիք կը գրանուէին Եկեղեցաց գաւառին մէջ, որ ժամանակաւ Ասորոց բնակած կատաւոնիա նահանգին կը պատկանէր, եւ Աշտիշատու մէջ, որ նոյնպէս ասորական ծագումն ունեցող Տարօն — Տուրուքերան գաւառին կը վերաբերէր: Հաւանականաբար զարձեալ կը պաշտուէր նա՝ Թագաւորութեան նախկին մայրաքաղաքին՝ Արտաշատու մէջ. եւ այս բանս անախ յայտնի է՝ որ գիցուհին միւս երեք գլխաւոր պաշտպան եւ խնամակալ շաստուածներուն հետ միասին կը պաշտուէր, որպէս թէ՛ Արամազդ, Անահիտ եւ Վահագն՝ Հայոց հասարակաց քերափք (penates publici) լինէին, ինչպէս որ կը կարդանք Տրդատ Թագաւորին հրովարտական մէջ:

Շատ հին վկայութիւններ կան, որովք կարող ենք ցուցնել՝ թէ Անահայ պաշտօնն վաղ ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունէր

1. Spiegel: Erânische Alterthumskunde II, S. 56 ff. — E. Meyer, Gesch. d. Alterthums, I § 450. — Roschers Lexikon d. gr. u. r. Mythol. Sp. 332.

Հայաստանի մէջ՝ Կիկերոն կը պատմէ, թէ երբ Լուկուլլոս Հայոց աշխարհը մտաւ՝ ահազին կրօնական յուզում մի ծագեցաւ տեղացի ժողովրդոց մէջ. « Ծատ ժողովուրդներ մեր զօրալարին գէմ՝ գրգռուեցան. սրովհետեւ սարսափեցան այն ազգերն, զորս երբէք հռովմայեցի ժողովուրդն չէ ուզած ոչ գրգռելի պատերազմ՝ եւ ոչ թշնամանել. սակայն ուրիշ ծանր եւ ահազին կասկած մի տիրեր էր այն բարբարոս ազգաց սրտին մէջ, իբր թէ մեր զօրքերն իրենց սահմանները մտեր էին՝ իրենց ամենաճոխ եւ մեծասպաս պաշտամամբք յարգուած մեհեանը կողոպտելու համար¹ »: Այս ճոխ եւ բոլոր շուրջակայ ազգերէ մեծարուած մեհեանը՝ կը համարի Մոմսէն՝ պարսիկ Նանէայի կամ Արտեմիոի մեհեանը յԵլիմայիս, որ « բոլոր Եփրատեան նահանգին մէջ ամենաճոխ եւ ամենէն աւելի

1. Կիկերոն, Յաղագս իշխանոչքեան Պոմպեի. « Plures etiam gentes contra imperatorem nostrum concitatae sunt; erat enim metus iniectus iis nationibus, quas nunquam populus romanus neque lacessendas bello, neque temptandas putavit. Erat etiam alia gravis et vehemens opinio, quae per animas gentium barbararum pervaserat, fani locupletissimi et religiosissimi diripiendi causa in eas oras nostrum exercitum esse adductum ».

հանդիսիւք հռչակուածն էր¹ »: Սակայն Ելիմայիսի մեհենին գանձն, — որ կը կարծուի 10000 տաղանդ, — արդէն շատ յառաջ Պարթեւներէն կողոպտուեր էր²: Պէտք է նկատել զարձեալ այն աշխարհագրական ամենամեծ հեռաւորութիւնը, որով կարելի չէ որիշ ո՛ր եւ է Շոշական մեհենի հետ շփոթել զայն: Շատ աւելի հաւանական է, ըստ իս, թէ պէտք է այնու հասկնալ Երիզայի մէջ գտնուած Անահայ մեհեննը. ինչպէս որ սակաւ ժամանակ յետոյ, սոյն Էկեղեաց գաւառին մեհեննն կողոպտուեցաւ հռովմայեցի ասպատակներէ: Պլինիոս կը պատմէ, թէ Անտոնիոսի Պարթեաց զէմ՝ ըրած պատերազմին միջոց, հռովմայեցի զինուորք նոյն մեհենին սկի արձանը փշրեցին եւ հալեցուցին: Պատմիչն այնպիսի կերպով կը խօսի զիցուհոյն վերայ, որ զիւրաւ կրնանք զուշակել թէ իւր յիշած մեհեննն նոյն է՝ զոր կիկերոսն կը կոչէ « fanum locupletissimum et religiosissimum »: Պլինիոս (Բն.

1. Mommsen, R. G. III⁷ S. 72.

2. Սարաբոն ժԶ, էջ 744. կը պատմէ թէ այդ պատահեցաւ ճիշդ այն արշաւանաց ժամանակ, յորում Արշակ Միհրդատ Ա. (Ք 158) նուաճեց Ելիմայեաց թագաւորը: — Յուստ. ԽԱ. 2, 8. — Gutschmid: Geschichte Irans, S. 53.

պատմ. ԼԳ, ԻԴ) կը պատմէ¹. « Կ'ըսուի թէ՛ նախ քան ամէն տեղ, համակ ոսկի արծան եւ ո՛չ թէ դատարկ, որպիսի բնաւ սղնձէ շինուած շէր քան զայն յառաջ՝ զոր եւ բոլորաւ ἁγιη (holosphyraton — ὁλοσφύρατος) կոչեն, դրուեցաւ Անահատայ մեհենին մէջ, (եւ նշանակեցինք արգէն այդ անունը՝ թէ ս'ը կը դանուի), որ նոյն կողմերոշ ժողովրդոց ատկեւ նաևնշիրական դիցուածիս էր: Անտոնիոսի ընդդէմ Պարթեւաց մզած պատերազմներուն միջոց կողոպտուեցաւ նա, եւ կը պատմուի Բաննիացի հին զօրականի կամ ասենակալի մի խօսքն՝ որ հիւրընկալեր եւ յընթրիս կոչեր էր ըզմեծն Ալգոստոս. որուն երբ հարցուեցաւ՝ թէ իրա՞ւ էր արդեօք, թէ նա՞ որ քան զամենն

1. Plin. N. H. XXXIII, 82: Aurea statua prima omnium, nulla inanitate et antequam ex ære aliqua illo modo fieret, quam vocant holosphyraton, in templo Anætidis posita dicitur, quo situ terrarum nomen hoc signavimus, numine gentibus illis sacratissimo. Direpta ea est Antonii Parthiis rebus, scitumque narratur veteranorum unius Bononiæ hospitali divi Augusti cœna, cum interrogaretur, essetne verum eum, qui primus violasset id numen, oculis membrisque captum exspirasse? Respondit enim tum maxime Augustum e crure ejus cœnare, seque illum esse, totumque sibi censusum ex ea rapina.

յառաջ սկսեր էր կողոպտել զիցուհւոյն ար-
ձանը՝ իսկոյն մեռեր է, կուրցած եւ ան-
զամալոյժ եղած. պատասխաներ է նա, թէ
նոյն իսկ Ալգոստոս նորա (զիցուհւոյն արձա-
նին) սրունքով կ'ընէր այն խնձոյքը*, եւ ինքն
էր այն կողոպտող զինուորն, եւ իւր բոլոր
ինչքը եւ հարստութիւնը այն յափշտակու-
թեամբ ունեցեր էր » : Այլ հանգամանքն,
որով զիցուհւոյն կարծուած դատաւճոռոյն կամ
տուած պատուհասին զրոյցն ծագեր է եւ մինչեւ
իսկ Հոռլմայ մէջ արձագանդ գտեր է, կը ցու-
ցընէ թէ սրբան մեծ հռչակ եւ յարգութիւն
ունէր նոյն անհոյ Անահիան : Իսկ թէ ս'ը
կը գանուէր այն, Պլինիոս (Է. 83) կ'ակն-
արկէ մեզ քուն անդը յաջորդ խօսքերով.
« Կը հոսի (Էփրատ) նախ ի Գերջան (Der-
zenen), յետոյ յԱնահատական (երկիրն)՝ բաժ-
նելով ի Կապադովկիոյ Հայաստանի գաւառ-
ները¹ » : Այս խօսքերով յայտնապէս կը
ցուցընէ՝ թէ Անահատական ըսելով կ'իմանայր

* Այսիմքն է, թէ ոսկի արծանը կոտրելով մորա
սրունքն մոյմ զիմուորին փնձակեր էր, եւ այն դրա-
մով էր ի պատիւ Ալգոստոսի ըրած խնձոյց ծախ-
քըն :

1. Plinius V. 83. Fluit (sc. Euphrates) Der-
zenen primum, mox Anætiacam, Armeniae re-
giones a Cappadocia excludens.

Եկեղեաց գաւառը, ինչպէս կը կոչէ զայն նաեւ Կասսիոս Գիսն¹, « ἡ Ἀναίτης χώρα » . Այսպէս նաեւ Սարաբոն, որ շատ հմուտ էր Փոքր Ասիոյ իրերուն, կը յիշատակէ Եկեղեաց գաւառին մեհեանը՝ իբր կեդրոն Անահայ պաշտամանց. սակայն պաշտաման հետ կապուած նուիրական սպասարաց կարգն եւ ազնուականներու գտերաց պղծութիւնք կը ցուցընեն յայտնապէս՝ թէ օտար տարերք, որք ամենեւին իրանեան չէին, խառնուեր էին Հայաստանի մէջ Անահայ պաշտաման հետ : Սարաբոն (ԺԱ, 532) կ'ըսէ . « Պարսից բոլոր սրբութիւնները թէ՛ Մարք եւ թէ՛ Հայք կը պատուեն . բայց ի վեր քան զամենայն Հայք կը պատուեն Անահիար, որուն ուրիշ տեղեր եւս տաճարներ կանգնեցին, եւ մանաւանդ Եկեղեաց (նահանգին) մէջ : Այն տեղ սպասարոս եւ ազախնայս կը նուիրեն անոր . եւ այս զարմանալի չէ, այլ եւ նոյն ազգին ազնուականք անոր կ'ընծայեն իրենց կոյս գտերքը, որոնք ըստ օրինի (սովորութեան) շատ ժամանակ պղծութեանց տալով իրենք զիրենք զիցուհ-

1. Cassius Dio, 36, 48: τὴν Ἀναίτιν χόραν τῆς τε Ἀρμενίας οὖσαν καὶ θεῶ τινι ἐπωνύμῳ ἀνακειμένην. 53.

ւոյն մօտ (մեհենին մէջ)*, յետոյ կ'ամուսնանան, եւ այնպիսեաց հետ կենակցիլը ոչ որ անարժան բան կը համարի¹ » :

* Ստրաբոնի տուած այդ տեղեկութիւնը բանասէրներէն ոմանք իբր ստոյգ կ'ըմբռնին, որ ըստ ինքեան մտաց հակառակ չերելիր, եթէ Յկատենք որ հեթանոսութեան ժամանակ ամենիւն զաղափար չի կայր այն բարձր եւ վսեմ կուսութեան եւ զգաստութեան, զոր քրիստոնէութիւնն վարդապետեց մարդկութեան : Իսկ այլք, Ազաթամզեղոսի մէջ սոյն դիցունոյս մասին տուած վկայութեան վերայ հաստատուած, ուր կը կոչուի մա « մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան » եւ այլն, բացէ ի բաց կը մերժեն Ստրաբոնի վկայութիւնը, ինչպէս էմին իւր վերոյիշեալ գրութեան մէջ (էջ 12). « Եթէ այդպիսի ամհամեստ սովորութիւն մի լինէր հեթանոս հայոց մէջ, կ'ըսէ, անպատճառ հայ քրիստոնեայ մատենագիրք պիտի յիշատակէին զայն նողկանօք, որպէս զի աւելի եւս խորշիլի ընէին նորադարձ հաւատացելոց՝ հեթանոս կրօնից չաստուածները եւ պաշտամունքք » : Գարծեալ, յայտնի է այդ այն հանգամանքէն, որ երբ Տրդատ՝ դրուատելով Անահտայ պաշտաման սրբութիւնը՝ կը կոչէ զնա « մայր ամենայն զգաստութեանց », ս. Գրիգոր կը լռէ այդ մասին եւ բնաւ մեղադրանաց ոչ մի խօսք չի ըսեր. մինչ, եթէ ճիշդ լինէր Ստրաբոնի պատմածն, այն ժամանակ զօրաւոր ապացոյց մի պիտի լինէր այն ս. Գրիգորի համար՝ հեթանոս կրօնից եւ դից զգրութիւնքը եւ ստութիւնը ցոյց տալու, ինչպէս որ յետոյ կը խորհրդածէ մա եւ պր. Գեղգեր :

4. Strabo, XI, 532 C : "Απαντα μὲν οὖν τὰ τῶν Περσῶν ἱερὰ καὶ Μῆδοι καὶ Ἀρμένιοι τετιμῆκασι, τὰ δὲ τῆς Ἀνατιδος διαφερόντως Ἀρμένιοι, ἐν τε ἄλλοις ἰδρυσάμενοι τόποις, καὶ θῆ καὶ ἐν Ἀκισσηνῆ.

չեմր. Գեղգեր

Գրիցուհւոյն յայտնապէս բարորակին նոր
 արոյցը կ'աւանդէ մեզ Պրոկոպիոս : Անահ-
 ւայ եւ Մայի ամենէն աւելի նշանաւոր
 մեհեանք կը պարծին՝ իբր թէ Որեւսէս եւ
 Իփիգենի շինած են զանոնք, եւ կը հաստա-
 ւենն թէ Տաւրոսըսոյ հրաշագործ սպաւեղն
 սիրիշ տեղէ բերուած է անդ . այսպէս քան
 զամէնն յառաջ՝ Սարսոի վերայ շինուած Կո-
 մանա քաղաքն Կապպադոկիոյ (Սարարոն ,
 ԺԲ, 535, Գ.¹), եւ Հերսիկոսարիա՝ Լիւզիոյ

ανατιθέασι δ'ένταυθα δούλους και δούλας. και τοῦτο
 μὲν οὐ θαυμαστόν. ἀλλὰ και θυ ατέρας οἱ ἐπιφανεσ-
 ταιοι τοῦ θνους ἀνιερούσι παρθένους, αἷς νόμος ἐστί
 καταπορνευθείσας πολὺν χρόνον παρά τῇ θεῷ μετὰ
 ταῦτα δίδοσθαι. πρὸς γάμον, οὐκ ἀπαξιούντος τῇ τοιαύ-
 τη συνοικεῖν οὐθενός.

1 Τὰ δὲ ἱερὰ ταῦτα δοκεῖ Ὀρέστης μετὰ τῆς ἀ-
 δελφῆς Ἰφιγενείας κομίζαι θεῦρο ἀπὸ τῆς Ταυρικῆς
 Σκυθίας, τὰ τῆς Τυροπόλου Ἀρτέμιδος. ένταυθα δὲ
 και τὴν πένθιμον κόμην ἀποθέσθαι, ἀφ' ἧς και τὸ
 ὄνομα τῇ πόλει. Διὰ μὲν οὖν τῆς πόλεως ταύτης ὁ
 Σάρος ρεῖ ποταμός, και διὰ τῶν συναγκείνων τοῦ
 Ταύρου διεκπεραιούται πρὸς τὰ τῶν Κιλικίων πεδία,
 και τὸ υποκείμενον πείλαγος (Strabo, XII, 535, C).
 « *Տաւրոսըսոյ Անահւայ այդ սրբութիւնները
 կը կարծուի թէ Որեւսէս իւր Իփիգենի քրոջ
 հետ բերեր է այս տեղ Տաւրոսեան Սիւլիթիայէն .
 սիր եւ զեպեղեր է սպաւոր դէսը , յորմէ կո-
 չուեր է եւ քաղաքն (Կոմա α, իբր Գիւսայիւն) :*
*Սոյն քաղաքին միջէն կ'անցնի Սարսս գետն ,
 որ Տաւրոսի շերանցամէջներէն (անցնելով) կը
 սարածուի Կիլիկիոյ դաշտորէէց վերայ եւ կը
 թափի մօտակայ ծովը » :*

մէջ (Պաւսանիոս, Գ., 16, 8. Է., 6, 6) :
 Սահայն հայկական զրոյցն քայլ մի եւս կ'ը-
 նէ եւ կը ճոխացընէ ուրիշ ազգաց զրոյցնե-
 րը : Կիւնն Անահիտայ մեհեանն ի Տաւրոս
 (τὸ ἐν Ταύροις Ἀρτέμιδος ἱερὸν)՝ կը գնէ
 Տաւրոսեան թերակղզիէն դուրս գէւղի Հա-
 յաստան : Պրոկոպիոս կը գրէ այս մասին (Յա-
 դագս Պարս. պատերազմ. Ա., 17, էջ 84).
 « Անախ կը թափի գետն՝ Եկեղեաց կոչուած
 գաւառը, ուր էր Տաւրոսեան Անահիտայ մե-
 հեանն, յորմէ կ'աւանդուի փախած Ազամեմ-
 նոնի (գուար) Իփիգենիին՝ Որեստեայ եւ Պիւ-
 լադեայ հետ միասին՝ սանելով իրենց հետ
 Անահիտայ պատկերը : Կայ մինչեւ ցարդ Կո-
 մանա քաղաքին մէջ նա եւ ուրիշ սաճար
 մի, որ զառ է Տաւրոսի մէջ եղածէն 1 » :

1. 'Ενθὲνδε τε ὁ ποταμὸς πρόεισιν εἰς τὴν Ἐκελε-
 σηνήν καλουμένην χώραν, οὗ δὴ τὸ ἐν Ταύροις τῆς
 Ἀρτέμιδος ἱερὸν ἦν, ἔνθεν λέγουσι τὴν Ἀγαμέμνονος
 Ἴφιγένειαν εἶν τε Ὀρέστη καὶ Πυλάδην φυγεῖν τὸ τῆς
 Ἀρτέμιδος ἄγαλμα φέρουσαν. ὁ γὰρ ἄλλος νεὼς ὅς
 δὴ καὶ ἐς ἡμᾶς ἐστὶν ἐν πόλει Κομάνη, οὐχ ὁ ἐν Ταύ-
 ροις ἐστίν (Procop. de bello Persico, I, 17 p. 83).

2. De bello Gothico IV, 5, p. 480. Καίτοι Ἀρ-
 μένιοι ἐν τῇ παρ' αὐτοῖς Ἀχιλίσηνῃ καλουμένην χώρᾳ
 τὸν νεὼν τοῦτον γεγονέναι φασὶ καὶ Σκύθας τρηκιάδε
 ξύμπαντας καλεῖσθαι τοὺς ἐνταῦθα ἀνθρώπους. « Թե-
 եւ Հայք կը հաստատեն՝ թէ այդ սաճարն ե-
 ղեր է իրենց Եկեղեաց կոչուած գաւառին մէջ,
 եւ թէ այն ժամանակ Սկիւթացի կը կոչուէին
 եղեր այն տեղեաց բոլոր մարդիկն » :

Պրոկոպիոս շարունակելով՝ խօսքը կը պարզէ յետոյ, թէ Որեստէս՝ իւր քրոջ հետ փախչելով՝ կառոյց նախ Պոնտական եւ յետոյ Կապպադովկիոյ Կոմանա քաղաքները : Պատուգամն մարդարեացեր էր՝ թէ իրեն հիւանդութիւնն պիտի բժշկուէր միայն այն տեղւոյն մէջ, որ Տաւրոսի մայր մեհենին նամութիւնը ունենար : Այս բանս կը յարմարէր նա եւ Սարոսի վերայ գտնուած Կոմանայի, ըստ կարծեաց Պրոկոպիոսի. (Անդ. էջ 84). « Զոր տեսնելով յաճախ՝ սաստիկ զարմացեր եմ, եւ կը թուէր ինձ լինել Տաւրոսի մէջ (յերիզա). որովհետեւ այս լեռն այլ կը նրմանի իրօք այն լեռան, սա եւս Տաւրոս լինելով. նոյնպէս Սարոս գետն Եփրատայ նրմանութիւնն ունի » : Ըստ այսմ կրնայինք ենթադրել, թէ պարզապէս Պրոկոպիոսի հրնարած կեղծիք մի լինէր այն. սակայն մի այդպիսի ենթադրութեան հակառակ կ'ելնէ նոյն հեղինակին միւս համազօր տեղին², ուր յայտնապէս կը յիշէ զՀայս՝ իբր երաշխաւորս Եկեղեցաց մէջ գտնուած Տաւրոսեան Անահտայ նախահայրենեաց աւանդութեան : Թէ այս նոր զրոյցս սրչափ սակաւ կարեւորութիւն կու տայ հին նախկին աւանդութեան, յայտնի է այն հանգամանքէն, թէ

այս տեղ նախ եւ առաջ Պոնտական Կոմանան կը շինուի. մինչդեռ Ստրաբոն բացառյալ կերպով կ'ըսէ (ԺԲ, 557, Գ), թէ Պոնտականն լոկ երկրորդական հաստատութիւն մ'էր Կապպադովկիոյ Կոմանային : Գարձեալ ամբողջ կազմութիւնն ոչ սակաւ նշանաւոր է՝ իբր գիտնական յարմարութիւն մի յունարենի տեղեակ հայ գրչի մի : Եթէ կարելի լինէր համարձակել ենթադրութիւն մ'ընել, կրնայինք զուցէ ընդունիլ՝ թէ Ուիւմպիոս կամ Ուզիւպ անեցին իւր Մեհենակաս պատմութեանց մէջ հաստատել է՝ թէ Երիզան եղբր է մայր սրբատեղի երկուց Կոմանայից :

Երբորդ զարու կրօնական պաշտամանց նըկատմամբ՝ ունինք Ազաթանգեղոսի մէջ մանրամասն եւ վաւերական տեղեկութիւններ : Բնիկ տեղացւոց եւ ուխտաւորաց ջերմեռանդ պաշտօնասիրութիւնն փութով կանգնեց զարձեալ Հոովմայեցւոց կործանած զիցուհւոյն արձանը. գէթ երեք հարիւր տարի յետոյ ս. Գրիգոր առիթ կ'ունենայ զարձեալ կործանելու Անահայ ոսկի արձանը : Ազաթանգեղոս կը պատմէ (ապագր. Վենեակոյ, 1835, յէջ 587). « Եւ ապա յետ այսորիկ անդէն ի սահմանակից ի գաւառն յԵկեղեաց ելանէր. եւ անդ երեւեալ զիւացն ի մեծ եւ

ի բուն մեհնանացն Հայոց թագաւորացն ի տեղիս սաշտամանայն, յԱնահտական մեհնանացն¹ յԵրէզն աւանին, ի նմանութիւն վահանաւոր զօրու ժողովեալ զիւացն մարտընչէին, եւ մեծագոչ բարբառով զլերինան հընչեցուցանէին: Որք փախտտական լինէին, եւ ընդ փախչելն նոցա՝ կործանեալ բարձրաբերձ պարիսպքն հարթեցան: Եւ որք զիմեալ հասեալ զգաստացեալ* զօրօքն սուրբն Գրիգոր թագաւորան հանդերձ, փշրէին զոսկի պատկերն Անահտականաց զիցն. եւ ամենեւին զաեղին քանդեալ վատնէին, եւ զոսկին եւ զարծաթն աւար առեալ »:

Երկրորդ ոսկի պատկեր մ'այլ զիցուհւոյն կը գտնուէր ի Տարօն, ուր վահանգնի եւ Աօտղկան հետ կը կազմէր Աշախատայ երրորդութիւնը²: Բացատրութեան ձոխութիւնն³

1. Թէպէտ աստ յողնակի ձեւն զործածուած է, բայց յետոյ խօսքն զիցուհւոյն միակ պատկերին վերայ է:

* Սոյն բառովս՝ զգաստացեալ (զօրօքն), զոր հեղինակն տարակուսելով կը թարգմանէ « աշխոյժ, զուարթ, արթուն » (munter), կ'ակնարկէ աստ Ագաթանգեղոս « հորադարձ, մորաճաւատ, կրօնիւք եւ բարոյիւք զգաստացեալ, քրիստոմեայ » զինուորմիրը:

2. Տեսանք արդէն յառաջն սոյն պատկերին նկարագրութիւնը:

3. Ագաթանգեղոս. Վենետիկ, 1855, էջ 605.

ենթադրել կու տայ մեզ, թէ դա՛ ոսկեմօր վերայ շինուած հին սրբազան երգի մի հատուածիկն էր : Անահտայ երրորդ նշանաւոր մեհեան մի եւս կը գտնուէր, ըստ Ագաթանգեղոսայ¹, հին մայրաքաղաքին Արտաշատի մէջ* : Թէպէտ եւ մեր աղբիւրն առանձին յիշատակութեան արժանի բան չաւանդեր այս տեղեաց մէջ եղած պաշտաման մասին, սակայն վերջինն այլ ժամանակաւ շատ կարեւոր մեհեան մի եղած է, որուն քրմաց զօրութիւնն գլխաւորապէս յայտնի է իրենց ցուցած ջերմ՝ եւ մոլեռանդն զիմադրութեամբ արքայական բանակին : Քրմաց խումբն չարաշար յաղթահարուած՝ մեհեան—դղեկին մէջ ապաստանեցաւ, որուն պարիսպներէն սկսան

« *Մեհեանն ոսկեմօր ոսկեծին դից* » եւ « *բազինն ոսկիհատ ոսկիամօր դիցն* ». յոյնն ունի . (βωμόε) χρυσῆε μητρόεε χρυσογεννίτων θεῶν χρυσόκοκχοε : χρυσῆε μητρόεε τῶν θεῶν μόνων .

1. Անդ. էջ 584 :

* Անահտայ կամ Արտեմեայ այդ պղնձածոյլ ոսկէզօ՛ն անդրիմ, զոր բերաւ Յունաստանէ Արտաշէս Ա. նախ եւ առաջ Արմաւիր քաղաքիմ մէջ կամգնեցիմ վասիտունի քուրմք՝ Ապողոնի արձանիմ հետ . յետոյ Երուանդ թագաւորն ի Բագարամ փոխադրեց զանոնք ուրիշ չաստուածոց հետ, իբրու Պանթէոն մ'ըմեկով մոյմ աւանք, որ Ախուրեան գետիմ եզերքք կը գտնուէր . անկից այլ իւր օրինաւոր յաջորդն Արտաշէս Բ փոխադրեց յԱրտաշատ . (տնս . Հին հաւասք Հայոց, էջ 267) :

կուսիչ յուսահատաբար, եւ « նետս անոյժս եւ քարալէժս, թանձրաթափ (ի վերուստ ի շինուածոցն) ի խոնարհ զմարդկան ցնդէին » : Այս բանէս սաստիկ զարհուրեցան ի սկզբան նորահաւատ մարդիկն. սակայն (քրիստոնեայ) զունդքն քաջաշերուած ի ս. Գրիգորէ՝ սաստիկ եւ բուռն յարձակմամբ տիրեցին մեհննին, եւ ըստ սոյնորութեան քանդեցին զայն :

Վերջին մեհնան մի եւս կը յիշէ փաւստոս, ուր կը բնակէր յոյն ճգնաւորն Եպիփան. « Եւ նստէր սա ի մեծի լերինն ի տեղի զիցն՝ զոր կոչեն աթոռ Նահատայ¹ » : Վենետիոյ հրատարակութեան մէջ տպուած է « Անհատայ », թէ եւ ամենայն զըշազիր օրինակը ունին « Նահատայ* », ինչպէս կը ծանուցանեն հրատարակիչք, որ կը համապատասխանէ ճշգիւ պարսիկ « Նահիտ » ձե-

* Իմմիճեհամ իւր Ստորագրութիւնն հին Հայաստանի գրքիմ մէջ (Յաւելուած, էջ 307) վրիպակ կը համարի Նահատայ գրութիւնը. սակայն պատճառ մի չի կայ այդպէս համարելու, մասնաւանդ որ փաւստոսի ամենայն զըշազիրք սոս հասարակ, սուամց բացառութեամբ, այդպէս կը գրեն ու միւս կողմանէ մոյմ գրոց մէջ ուրիշ տեղ այլազգ յիշատակուած չի կայ մոյմ անուամբ, որով զայս ուղղէիմք կամ վրիպակ համարէիմք :

1. Փաւստոս. Ե, ԻԵ. Վենետիկ, 1889, էջ 224 :

ւին¹ : Երբոր ս. Ներսիսի մահուան լուրը առին, իսկոյն Եպիփան եւ Շաղիաա ճգնաւորք գնացին թիլ գիւղը, Եկեղեցաց գաւառին մէջ, ուր կը թաղուէին հայոց կաթողիկոսք. արդ հարկ է որ « Նահատայ » կամ « Անահտայ աթոռն* » այս տեղերուս մօտերը զանուէր** :

1. Հմմտ. Noeldeke Tabari S. 4, Nr. 2. — Spiegel Er. Alt. II, S. 54, Nr. 1.

* Մ. Էմիմ, իւր Recherches sur le paganisme arménien գրքուկիմ մէջ (էջ 14), Աշտիշատու Ամահտայ մեհեանը մոյն կը համարի Անահտայ աթոռ կոչուածին հետ՝ իւր հետեւեալ խօսքերով. « Selon Faustus, Achtichat était surnommé: le trône d'Anahid » . Սակայն յայտնապէս վրիպակ է այդ, զի Աշտիշատ կը գտնուի Տարօմոյ մէջ (ի Տուրուքերամ), « ի սմարս լերինն քարքեայ, ի վերայ գետոյն Նփրատայ, որ համդէպ հայի ի մեծ լեպանն Տարոսի » (Ազաթ. ԺԺԴ, էջ 605) . մինչդեռ Անահտայ աթոռ կոչուած լինն կը գտնուի Ծոփաց գաւառին մէջ, « ըստ սմանց հիմակ քէօշմէր կոչուածն, ամշուշտ դիցուհւոյն մեհեմի կամ պատկերի մի համար » . (Հմմտ. հ. Ղ. Ալիշան, Հին Հաւատք Հայոց, էջ 267-8) :

** Բաց ի վերոյիշեալ տեղերէն, կայ նա եւ Գարբնաքար կամ Գարբնաց քար կոչուածն, կանգուար բերդին մօտ, Ամծեացհաց աշխարհին մէջ, ուր կը պաշտուի եղիւր Ամահտայ կուռքն . զայս կը յիշէ Մ. Խորենացին, իւր առ Սահակ Արծրունի գրած թղթոյն մէջ (Յազազս պատկերի Տիրամօր, էջ 294, տպագր. ղեմեակոյ, 1895) . « Եւ անուանէին զանուն տիւրոյն այնորիկ Գարբնաց քար . հասեալ սուրբ առաքեալն Աստուծոյ (Բարթողոմէոս) անդ,

Գարձեալ նոյն ինքն Ազաթանգեղոս կարեւոր եւ ստոյգ տեղեկութիւններ կ'աւանդէ մեզ, թէ Գ. դարու մէջ ինչ կերպով եւ ինչ նուէրներ կ'ընծայուէին զիցուհւոյն 1 .

« Յառաջին ամին Տրդատոյ արքայութեանն Հայոց մեծաց, խաղացին եկին հասին յԵկեղեաց գաւառ, ի զիւզն Երիզա, ի մեհնանն Անահտական, զի անդ զոհս մատուցեն. եւ իբրեւ կատարեցին զգործն անարժանութեան, իջին բանակեցան առ ավին գետոյն, զոր Գայլն (Δύχος) կոչեն : Իբրեւ եկն եմուտ ի խորան անդր եւ յընթրիս բազմեցաւ, եւ իբրեւ ընդ զինիս մտին, հրաման ետ թագաւորն Գրիգորի՝ զի պսակս եւ թաւ ոստս ծառոց՝ նուէրս տարցի բազնին Անահտական պատկերին » : Երբոր Գրիգոր յանձն շառաւ կատարել զիցուհւոյն այդ պաշտօնը կամ նուէրը, սաստիկ զայրացաւ թագաւորն, եւ սպառնացաւ իրեն բանտ, կապանք եւ մահ (անդ. էջ 47), « եթէ ոչ առնուցուս յանձն, ըսելով առ Գրիգոր, զիցն պաշտօն մատուցանել, մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ

հալածեաց զգարբիմսն զգործօմհայս չարիմ, եւ զկուռսն փշրիաց որ յամուռ Ամահտայ էր » . եւ այլմ :

1. Ազաթանգեղոս. Վենետ. 1835, էջ 45 :

տիկնոջ՝ որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կե-
 ցուցիչ, զոր եւ թագաւորք ամենայն պաշտեն,
 մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր ամենայն
 զգաստութեանց, բարերար ամենայն
 մարդկան բնութեան, եւ ծնունդ է մեծին
 արին Արամազդայ » : Այս շափէ զուրս մե-
 ծարանքս առ մայրն հասարակաց (Անահիտ)՝
 շատ նորօրինակ բան է յետին դարուց հե-
 թանոսութեան համար : Հարկ է դիտել, թէ
 անարիւն նուէրներ, ծաղկանց եւ թաւ օստոց
 պսակներ կ'ընծայուէին զիցուհւոյն. դարձեալ,
 զխոզութեան արժանի է, որ ս. Գրիգորի
 վարուց պատմութեան մէջ բնաւ չի տեսնուիր
 հետք Ստրաբոնի ակնարկած այն պղծութեանց,
 որք կը կատարուէին ի պատիւ զիցուհւոյն :
 Որ ինչ արդէն բազմաթիւ օրինակներով ցու-
 ցուած է, թուի թէ Հայաստանի նկատմամբ
 եւս կատարուեր է. այսինքն է՝ թէ ճշմարիտ
 աստուածապաշտից, Աղեքսանդրիոյ հրէից,
 եւ մանաւանդ քրիստոնեայ Չասագոյններու
 յանդիմանութիւնք խոր ազդեցութիւն ըրեր
 էին ժողովրդեան հեթանոս մասին վերայ :
 Եւ յիրաւի, կը տեսնենք որ՝ յետ Քրիստոսի
 Գ. եւ Գ. դարուց մէջ՝ հեթանոսութիւնն շատ
 աւելի բարոյական էր քան նախկին դարե-
 րում : Մեր այս կարծեաց անուղղակի կեր-

պով կը նպաստեն նա եւ ս. Գրիգորի խօսքերն, որովք կը սահմանէ նա Անահիտ զիցուհւոյն էութիւնը՝ քրիստոնեայ շատագուներու յաջող եւ կորովի բացատրութեամբ մի.

« Այլ զոր դուք կոչես մեծ Անահիտ ատկին, լեալ իցեն արգեօք մարդիկ որ յայնժամ երբեմն ժամանակի. քանզի զիցապաշտ կախարդութեամբ զմարդիկն՝ որ յայնժամն էին՝ ցնորիւք կերպս ի կերպս լինելով զիւացն, հաւանեցուցին մեհեանս շինել, եւ սպառկերս կանգնել, եւ երկիր սպազանել, որ ոչ իսկ են, ոչ շար եւ ոչ բարի ինչ կարեն ասնել, եւ այլն » . ս. Գրիգոր այս կերպով կը շարունակէ եւ կը ճոխանայ հեթանոս շատուածոց ոչնչութեան վերայ: Յայտ է թէ, եթէ Անահիտայ սպաշտամանց մէջ յիրաւի ո՛ր եւ կերպով մեղապրանաց արժանի բան մի լինէր բարոյականի մասին, սուրբ Գրիգոր չէր կարող լռել, եւ թագաւորին առջեւ մէջ պիտի բերէր իբրու զօրաւոր ապացոյց մի, թէ անցեալ ժամանակաց կախարդութիւնք հրապուրեր եւ ձգեր էին զմարդիկ այնպիսի սոսկալի գարշութեանց եւ ոճիրներու մէջ: Նորա լըսութիւնն այս մասին շատ մեծ նշանակութիւն ունի, եւ նոյն իսկ թուի այդու վիպել՝ թէ Գ. զարուն Երիզայի մէջ ի պատիւ զից

զագրոտի գործոց զազափար անգամ չի կայր-
որով եւ Անահիտ յիրաւի ամենէն աւելի
սպատուեալ եւ մեծարեալ զիցունին էր հնոյն
Հայաստանի : Այս սպատճառաւ եւս աններելի
եղեոն կը համարուի ս . Գրիգորի յանձն շա-
նուէն այնոր պաշտօնատար լինել . առ որ այս-
պէս կը խօսի Տրդատ թագաւորն . « վասն
որոյ ես խնայեցի ի քեզ՝ իբրեւ ի վաստա-
կաւոր , զի եկեացես ի կարգ ուղղութեան
պաշտել զդիսն . զորոց զու առեալ զնոցա
պատիւն՝ ումպէտ կարգաս արարիչ . եւ որ են
իսկ ճշմարտիւ սրարիչ , թշնամանես եւ ըզ-
մերն Անահիտ , որով կեայ եւ զկենդանու-
թիւն կրէ երկիրս Հայոց . եւ ընդ նմին եւ
զմեծն եւ զարին Արամազդ՝ զարարիչն եր-
կնի եւ երկրի , ընդ նմին եւ զայլ աստուածսն
կոչեցեր անշունչս եւ անմուռնչս¹ » :

Անահայ հետ կը փակուի իրանեան աս-
տուածոց շրջանն : Եթէ այս զից պաշտաման
յասուկ բնաւորութիւնը նկատենք , պիտի
տեսնենք որ զխոողութեան արժանի տար-
բերութիւն մի կայ սոցա եւ իրանեան կրօ-
նական պաշտամանց միւս երկրորդական ճիւ-
ղերուն մէջ , որք զոյութիւն ունէին ի Փոքր

1. Ազաթանգեղոս . էջ 56-57 :

Ասիա, եւ մանաւանդ Կապոպոլիիոյ եւ Լիւ-
զիոյ մէջ* : Անդ միշտ ստոյգ զիտակցութեամբ
շեշտուած է սոյն կրօնական պաշտամանց
պարսկական ծաղումն : Պոնտական Կապոպոլի-
իոյ Զնլա քաղաքին մէջ կը պաշտուէր եր-
րորդութիւն մի համարագին դից (συμβόμων
θεῶν), Անահայ հետ ուրիշ երկու շաստուածք՝
որք յայտնապէս պարսիկ դիք (Περσικοὶ δαί-
μονες) կը կոչուին¹. Վասն զի մի եւ նոյն
զրուցին ուրիշ անանգութեան մի համեմատ,
պարսիկ զօրաւարներ՝ եւ նոյն իսկ Կիւրոս՝
կը համարուին նոյն կրօնից հիմնադիրք (Սարա-
բոն, ԺԱ, 512) : Լիւզիոյ մէջ, ուր կը
գտնուէին պարսիկ դադթականութիւնք (Սարա-
բոն, ԺԳ, 629, Գ), կը յիշատակուին
պարսիկ Լիւզացոց մեհեաններ (Λυδοῖς ἐπι-
κλησιν Περσικῶς. Պաւսան. Ե, 27, 5),
ի Հերոկեսարիա եւ ի Հիւպեպա** : Լիւզաց-
ոց Անահտական Արտեմիսն (Ἄρτεμις Ἄ-

* Անահտայ իբրև պաշտօնատեղի կամ սրբա-
վայր կը յիշէ Մեծ. Տ. Ղ. Ալիշան մա եւ զԵկրա-
տան Մարաց եւ Գիրմանիկուպոլիս (այժմու Մարաշ)
քաղաքն (Տմմտ. Հին հաւատք Հայ. էջ 267) :

1. Հմեռ. Strabo XV, 733, C. πολλά δὲ καὶ ἐν
τῇ Καππαδοκίᾳ τῶν Περσικῶν θεῶν ἱερά.

** Քաղաք Լիւզիոյ՝ որ կը գտնուէր ընդ մէջ Վիշապ
լիւրան (Dracon mons) եւ Կաւստեր գետոյ :

ναῖτις¹⁾ յայտնապէս նշանակուած է իբր պարսկական Սրահմիս կամ Նահիա² . մինչդեռ Հայաստանի մէջ բոլորովին այլազգ է : Գարձեալ կապպազովկիոյ, մէջ կարգէ զուրս բազմութիւն մի կար մոզերու . եւ ականատես լիայ մ'է որ կը պատմէ մեզ, թէ կը գրտնուէին այն տեղ ատրոշշանք (πυρραΐθεΐα) եւ պարսիկ մոզերու կրօնք եւ ձէսք³ . ուրիշ մատենագիր մի եւս կը լիայէ՝ ճշդիւ նկարագրելով մեզ զայն՝ թէ մի եւ նոյն ձէսք կը կատարուէին նա եւ Լիւզիոյ մէջ⁴ . մինչդեռ Հայաստանի մէջ բնաւ չենք գտներ ո՛չ մոզեր եւ ոչ կրակի պաշտօն : կապպազովկիոյ եւ Լիւզիոյ մոզերն կրնան հաւանականօրէն յառաջ եկած լինել հարազատ մազդեզական կրօնքէն . բայց Հայաստանի մէջ իրանէն փոխ առնուած աւանդն կամ աղանդն յամենայն զէպսօտար է եւ բոլորովին հակառակ այնոր* : Եր-

1. Pausan. III, 16, 8.

2. Persica Diana. Tac. Ann. III, 62. — Ἱερὸν Περσικῆς Ἀρτέμιδος. Paus. VII, 6, 6.

3. Strabo, XV 733 f.

4. Pausan. V, 27, 5.

* Այս մասին խօսելով Մեծ . Ռ . Ալիշան (Հին հաւատք Հայոց, էջ 263-6) կ'ըսէ . « Յայտնի է որ ամէն ազգէ աւելի շայք էին անստապաշտք . եւ ըստ Քրայցէր (Creutzer) հմուտ ղիցաբանի, շայոց

բեմն փոփոխուած՝ եւ ազգային կերպարանք առեր է, ինչպէս կը տեսնուի այս ի մասնաւորի վահագնի հանգամանաց մէջ, երբեմն այլ տարրեր ծագումն ունեցող տարրերաց հետ միացեր է: Այս տեղ ստուգիւ տեսակ մի խառնուրդ կը տեսնենք շաստուածներու, ինչպէս կը պատահինք հնդկի-սկիւթացի իշխանաց զբամներուն վերայ: Արդ եթէ համարինք, թէ յիրաւի սորա ընդ մէջ Աքեմենեան եւ Սասանեան հարստութեանց եղած շրջանին ժամանակակից ամենէն աւելի կարեւոր յիշատակարանք են, եւ եթէ նկատենք դարձեալ, թէ Հայաստանի մէջ ամենայն ինչ որ իրանեան է՝ յատկապէս պարթեւական է, ապա աւելի եւս հաւանականութեամբ պիտի կարող լինինք ամենահին պարթեւական շրջանին մէջ գնել իրանեան զից մուտն ի Հայաստան: Թէ եւ յետագայ արշակունի թագաւորաց ժամանակ ազգային եւ կրօնական տարրն նոր թոյլ մ'առաւ, բայց առաջինք արդէն ներողամիտք գտնուեր էին իրենց յունասիրութեամբ եւ զաղջ զբաղատականութեամբ. եւ այս բռնած ուղղութեան

Անահիտն է նախատիպ ամիմայն Անահիտաց. միմջ Պարսից Նահիտն սոսկ Ազատաց (իզէտ) դասէն էր եւ ոչ աստուած»:։

ազգեցութեամբ կը մեկնուի՝ սոյն իշխանաց
 ժամանակ բերուած հայ կրօնից օտար եւ
 այլազէն բնազորումն : Այս կերպով կ'ըմբռ-
 նենք, թէ ինչպէս Սասանեանք՝ իրենց աշ-
 խարհակալութեամբ տիրելով Հայաստանի՝ ի
 նմին ժամանակի հայ ազգին բուն թշնամիք
 հանդիսացան կրօնական հակառակութեան
 սպառնալու : Կը խորտակեն նոքա կուռքերը
 եւ դիւցազանց արձանները, եւ բռնի Բագա-
 ւան լերան գլուխը կը կանգնեն կրակատուն
 մի : Ինչպէս յայանի է, հեթանոս Հայոց եւ
ճշմարիտ մոզերուն մէջ եղած հակառակու-
թիւնն մեծ եւ սաստիկ էր :

Բ

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՄԲ ԱՍՏՈՒԱԾԲ

Յեա զօրաւոր ազգեցութեան, զոր հայ
 դիցաբանութեան վերայ ըրեր է իրանի մտա-
 ւոր զարգացումն, հարկ է ի նկատի առնուլ
 նա եւ գլխաւորապէս ասորական ազգեցու-
 թիւնը : Պարսկական շրջանին մէջ, ո՛չ միայն
 յաշխարհին Ասորոց եւ ի վերին Միջագետս
 գործածական էր արամէական լեզուն, այլ նա

եւ Իրակայ* մէջ մուտ գործելով՝ խափաներ էր տեղւոյն հին բնիկ ասորաբարեւական լեզուն : Փորը Ասիոյ մէջ, ինչպէս կ'ապացուցուի դրամներէն, պարսիկ նախարարը պաշտօնական լեզուի կարգը դասեր էին դայն : Սակայն տե-

* Ոմանք համարեցան թէ Իրակ ուրիշ բան չէ՝ բայց իրան անունն, այդ ծիւր անոճ Արաբացոց բերանը. (մտտ. *Nouv. Journ. Asiat.* 3e série, XI. 1841, p. 658). սակայն սխալ է այդ կարծիքը : Աշխարհագիրը ընդհանրապէս կը միաբանին յայտմ. թէ Իրակ անունն կը տրուէր յԱրաբացոց այն կողմերուն կամ մահամզներուն, որոնք կը գտնուին Պարսկական ծոցոյն հիւսիսային եւ հիւսիս – արեւմտեան կողմերը : Այդ մահամզներէն մին, որ կը գտնուի Եփրատ եւ Տիգրիս գետոց ըստորին ընթացքին մէջտեղ, եւ կը կոչուի մերկայապէս արաբական իրակ (*Irâk al-Arabi*), կը համապատասխանէ հին աշխարհին Բաբելացոց եւ քաղղէացոց : Իսկ երկրորդն, որ պարսիկ պետութեան կեդրոնը կը գրաւէր, եւ ուր կը գտնուին Համադան եւ Սպահան քաղաքներն, պարսկական իրակ (*Irâk Adjemi*) կը կոչուի : Այս երկուքէն առաջինն է. որուն յատկապէս իրակ անունը կը տրուի : Մասուդի (ծն ի Պաղտատ, ի վերջս Թ դարու, եւ մեռած յԵփրատոս յամին 956) արաբացի պատմիչն շատ կը գովէ այս երկիրը, ըսելով թէ « արեւելքի ջահնն է, եւ երկրին սիրտն ու կեդրոնն : Գետերով ոռոգուած, արգաւանդ եւ բերրի Լրկիր մ'է, եւ բարեխառն կլիմայ մ'ունի : Բնակիչք բարեկազմք են, համեարեղք, խորաթափանց մտքով եւ հաստատուն բնատրութեամբ մարդիկ, բայց հակամէտք ի մեզութիւն... իրակ՝ արեւելքի բանային է եւ լուսոյ մանապարհն » : *մտտ. Vivien de St. Martin. Diction. de Géographie universelle. II, էջ 860–861 :*

դացի հայկական աւանդութիւնն այս մասին ազդեցութիւններ կ'ընծայէ յունական շրջանին, եւ պիտի տեսնենք՝ թէ բազում ինչ այս աւանդութեան ի նպաստ կը խօսի: Նախ եւ առաջ մեծին Տիգրանի անմիջական նախորդք ամէն կողմէ ընդարձակեցին սահմանները Հայաստանի, որ յառաջն փորք եւ աննշան էր. իսկ այն դաւառները, յորս կը բնակէին կատաւոնացիք (Եկեղեաց) եւ Ասորիք (Տարօն), ո՛չ միայն միացուցին իրենց պետութեան հետ, այլ եւ հայացուցին զանոնք: Եւ այսպէս, զիացան Հայք միացնել եւ խրացնել բնակչաց այն օտար տարերքը, եւ նոյնացնել զանոնք իրենց հետ¹: Բայց բնական է թէ այդ միաւորութիւնն չէր կարող ի զուխ ելնել, եթէ Հայք՝ քան զիրենք աւելի բարձր զարգացում ունեցող ժողովրդէ մի՛ յաճախ փոխառութիւններ չընէին:

Նախ եւ առաջ պէտք է յիշել Բարչամին շաստուածը: Սորա մասին Ազաթանգեղոս հետեւեալը կը պատմէ (ձԹ, յէջ 585).
« Երթայր հասանէր (այս է, ս. Գրիգոր) ի

1. Συνήρῃσαν ἐκ τῶν περικειμένων ἐθνῶν ἀποτε-
μόμενοι μέρη... Καταόνων δὲ Ἀχιλίσσην καὶ τὴν
περὶ τὸν Ἀντίταυρον, Σύρων δὲ Ταραυνῆτιν, ὥστε πάν-
τας ὁμογλάττους εἶναι. Strabo. XI. 528 C.

Գարանաղեաց գաւաան, զի եւ անդ զանուա-
 նելոցն զսուտ աստուածոցն զբաղինսն կոր-
 ծանեացեն, որ էր ի գեօղն թորգան՝ մե-
 հեան անուանեալ սպիտակափառ զիցն Բար-
 շիմնիայ: Նախ զնա կործանէին եւ զպա-
 կերն նորին փշրէին»: Կ'արժէ համեմատել
 զայս յոյն թարգմանութեան հետ, որ նշա-
 նաւոր է յիշեալ զից անուան ձեւին տար-
 քերութեան ստատուաւ (§ 131). παραγε-
 νόμενος δὲ ἔφθασε τὴν τῶν Δαραναλιτῶν*
 πατρίδα, ἵνα κάκει τῶν ψευδωνύμων θεῶν τὰ
 ἱερὰ καταστρέψωσιν. ἐλθόντες δὲ ἐν τῇ κα-
 λουμένῃ κώμῃ Θορδάν, ἐν ἣ ὑπήρχεν ἱερὸν
 λεγόμενον λευκοδόξων δαιμόνων, βωμὸς Βαρ-
 σαμήνης, πρῶτον τοῦτον καταστρέψαντες, τὴν
 εἰκόνα αὐτῆς συνέτριψαν. Յոյն վրիպակա-
 այդ շատուածը իբր զիցուհի կը նկատէ:
 Յունարեւին մէջ գործածուած անուան ձեւն
 կը հաստատուի նա եւ Մոլիսիի Խորենաց-
 ւոյ վիայութեամբ, զոր կը յիշէ սոյն զից սաշ-
 տաման հաստատութիւնը պատմած միջոց (Բ,
 ԺԴ). Տիգրան « իջանէ ի Միջագետս, եւ
 գտեալ անդ զԲարշամինայ զպապկերն, զոր
 ի փղսկրոյ եւ ի բլրեղէ կազմեալ էր ար-

* Այս գաւառս Պտղոմեայ Աշխարհաբութեան մէջ
 (Ե. 15, 14) Δαράνισσα կը կոչուի:

ծաթով, հրամայէ տանել կանգնել յաւանին թորդան » : Մովսիսի տուած տեղեկութիւնն կ'արդարացընէ լիովին շաստուծոյն ընծայուած « սպիտակափառ » մակղիրը : Արծաթեայ եւ փղոսկրեայ արձանն — որուն աչքերն բերեղէ շինուած էին — հարկաւ իրեն շուրջը սլայծառ լոյս մի սլափի փայլատակէր : Անահիա Շիրակացին, « Յաղագս կաթին ծրոյ » զլխուն մէջ, կարեւոր զրոյց մի կ'աւանդէ մեզ Բարշամինայի մասին : Նախ եւ առաջ այլ եւ այլ տեղեկութիւններ կամ մեկնութիւններ կու տայ՝ թէ ինչ է « ծիր կաթին », զորս փոխ առեր է յունական դիցարանութենէն, եւ յետոյ կը սլատմէ հետեւեալը հին հայերենով¹. « Գարձեալ ոմանք յառաջնոցն Հայոց ասացին՝ թէ իխսա ձմերանի վահագն, նախնի² Հայոց, զողացաւ զյարդն Բարշամայ³ Ասորեսա-

1. Անանիայի Շիրակուելոյ մնացորդք բանից. ի լոյս ած Բ. Պ. — Ս.Պետերբուրգ, 1877-յէջ 48 :

2. Ս. Ղազարու ձեռագրին ընդօրինակութիւն մի կը պարտիմ ազնուութեան բարեկամիս՝ Տ. Բ. Սարգիսեանի : — Գրչագիր մի ունի նախնիս, ուրիշ մի՛ նախնի :

3. Գրչագիր մի ունի Բաղաւայ. Պատկանեան՝ Բաղաւայ : Երկրորդական ձեւն Բաղաւարդեօք զիտմամբ եղած խանգարում մ'է Բա-

նեայց¹ նախնոյն, զոր եւ մեք սուրբեցաք բնա-
խօսութեամբ Յարգապողի² հետ անուանել » :

Գիտելի է թէ այս տեղ Բարչամ (Բաղամ)
յայտնապէս նշանակուած է իբր ասորես-
տանցի եւ թշնամի հայկազն Վահագնի : Բար-
չամ անուան ձեւն կը գտնուի, ինչպէս Ա-
նանիայ շիրակունւոյ գրութեան մէջ, նոյն-
պէս մի ուրիշ պատմութեան մէջ, զոր Մուլ-
սէս փոխ առած կ'ըսէ Մար Աբասէն . բայց
տարակոյս չկայ՝ թէ չի գտնուիր այն նորա
համառօտ քաղաքածոյին մէջ : Կը պատմէ նա
(Ա, ԺԿ), թէ Աբամ՝ յետ վճարելու արեւ-
ւելեայց հետ ունեցած պատերազմը եւ յաղ-
թելու անոնց՝ Ասորեստանի պէմ դարձուց
իւր զէնքերը : Յաղթական ճակատամարտի մի
մէջ սպանեց « զասպականիչ ազգին իւրոյ,
Բարչամ անուն՝ յազգէ սկայիցն » : « Եւ
զայս Բարչամ, վասն արութեան իւրոյ բա-
զում զործոց, աստուածացուցեալ պաշտեցին
Ասորիք ժամանակս յոլոյս » : Այսպէս նա
եւ սոյն տեղեկութեան մէջ կ'երևի Բարչամ
իբրու ներկայացուցիչն Ասորաց՝ հակառակ

դասակայ (Βαλχαίμ), հեթանոսական գարշու թիւ-
նը ծածկելու համար :

1. Պատկանեան ունի Ասորչոց :

2. Պատկանեան՝ յարդգողի :

Արամայ (որ ի հարկէ բնիկ հայ չէ), եւ որ
ընդ հակառակն կը ներկայացնէ ազգային
տարրը :

Բարշիմնիա (Բարշամին) անուան մեկնու-
թեան համար Լազարդ հետեւեալ զիտողու-
թիւնը կ'ընէ (Ագաթ. էջ 138). « Յիրաւի
ինձ այնպէս կ'երեւի թէ Բարշիմնիա՝ սիալ
ընթերցում մ'է ~~Ասորի~~ ասորի անուան
մի (զոր սակայն ես չեմ ըմբռներ, կ'ըսէ նոյն
ինքն Լազարդ). եւ որովհետեւ Βαρσαμήνης
կը տարբերի, այլ եւս աւելի չեմ վիճարա-
ներ այդ անուան մասին. աստ Հոֆման կըր-
նայ մեզ ընդարձակ մեկնութիւններ տալ » :
Եւ սակայն Հոֆման¹ միշտ համեմատեր է
զայն Բելլամինի հետ, որու պաշտօնն յԱսոր-
ւոց առ Հայս անցած կը համարի : Երկնից
չաստուածն կամ տէրն շատ կերպով կրնայ
ապացուցուիլ ի փիւնիկեան արձանագիրս² եւ
այն Բասալլաձեկն ձեւով, ինչպէս որ առ Սան-
քունիաթոնի Պեւլ-սամիւմ * կամ Բեւլսա-

1. Akten, եւ այլն, էջ 156 :

2. Յաջորդին համար հմմտ. E. Meyer, Art.
Baal առ Roseher myth. Lex. Sp. 2872.

* Այդ անունն կը գտնուի մա եւ առ մեզ գործ-
ածուած Բարշամիմայի համար. իմչպէս, օրինակ
իմն, Յակովբ Սրճեցիմ Պեւլ-սամիւմ կը կոչէ զայն .

մեն կոչուած է այն¹. « Բեեւթամէն է (կոչուի) առ փիւնիկեցիս տէրն երկնից » . այսպէս նա եւ փիլոն միշտ արամեական ձեւը դործածեր է Բաաշամին: Ստուգիւ առ Ասորիս՝ երկնից շատուածն Բեեւթամին շատ յարզուած էր* : Սաիայն դժուարութիւն կը յարուցանէ հայերէն անուան ձեւին զրութեան մէջ շատի փոխուիլն ի յ, զոր եւ ուրիշ կերպով կարելի չէ բացատրել՝ բայց

(Յմտ. Հին Հաւատք Հայոց թ. 7. վ. Ալիշանի. յէջ 512):

1. Եւսէք. Պատրաստ. աշեւ. Ա. ծ, 7 :

* Մ. Էմին, իւր մախայիշեալ « Recherches sur le paganisme arménien » գրքուկին մէջ, թէ եւ կը միարամի յարգելի ճեղիմակիս կարծեաց՝ սոյն դէց ասորական ծագման մասին, այլ կը տարբերի անուան ստուգաբանութեան մէջ: Նա կը նոյնացրմէ զԲարշամին՝ Ասորեստանեայց Նին կամ Նինին պատերազմի չաստուծոյն հետ, որ մերթ կը կոչուի եւս Բար: Կ'ըսէ նա. « Նին կը թարգմանուի տէր, իսկ ին կը նշանակէ անուն. նոյնպէս այլ Բար, կը յաւելու, կը նշանակէ տէր, եւ Շամ, շիմ կը համապատասխանէ Ինի՝ որ կը թարգմանուի անուն », եւ աստի կը հետեցումէ թէ՛ Բարշամին (Բարշիմնիա) է Նին կամ Բար դիքն, զոր կը պաշտէին Ասորեստանցիք իբրու իրենց թագաւորաց պաշտպան ճերակէսն: Սոյն կարծեաց հակառակ կը զիմուիմ շատ քամասէրք, որք Բարշամինի ծագումը կը դնեն ի Բաաշամինէ, որ կը նշանակէ ստուգիւ « տէր կամ աստուած երկնից » : — Բեւթամինի մասին Յմտ. մա եւ Pluche (1688-1761), *Histoire du ciel*, t. I, chap. II.

միայն իրանեան լեզուին ազգեցութեամբ՝ որուն միջոցաւ անցեր է հայերենի մէջ : Պէտք է յիշել թէ, օրինակ իմն, Babiru եղեր է Babilu, Naditabira եղեր է Nidintavbil, եւ այլն : Սակայն այս բանս կարելի չէ մնածել՝ բայց միայն այնպիսի ժամանակի կամ շրջանի մէջ, յորում իրանեան ազգեցութիւնն ընկերական բարձրագոյն զատկարգին վերայ (որ միայն նշանակութիւն ունէր Հայաստանի մէջ) զօրացեր եւ օրինաւոր եղած էր : Գարձեալ, որչափ գիտենք, թուի թէ այս բանս արդէն վաղուց իսկ կատարուեր էր Տիգրանի ժամանակէն սկսեալ . եւ այսոր հետ շատ լաւ կը յարմարի այն՝ որ կ'աւանդուի թէ ստուգիւ Տիգրան թագաւորն մտածեր է Հայաստանի մէջ սոյն պաշտօնս : Գարձեալ, ինչպէս կ'երևի ինձ, Բաալշամինի եւ Բարշամինի նոյնութիւնն բնաւ ո՛ր եւ է կասկած կամ զժուարութիւն չի հաներ այս բանիս հակառակ : Հետեւաբար Բարշամին արամեական շատուածն է երկնի եւ աշխարհի : Եթէ մինչեւ ցարդ յառաջ բերուած հետեւութիւնք ուղիղ են, միանգամայն լոյս կը սփռէ այս բանս պարզաբար այն արտաքին եզանակին վերայ, որով կազմուեր է հայկական պանրեոն : Արբունի հրամանաւ կը յափշտակուի

զից արձան մի եւ կը տարուի իւր ասորի
 հայրենիքէն, եւ իսկոյն Հայաստանի մէջ կը
 կազմէ պաշտաման մի կեդրոնը: Ասպա ու-
 րեմն այդ կրօնական պաշտօնն պարզաբար
 բարձրագոյն իշխանութեան կողմէ հաստա-
 տուած է. յարեւելս բնդհանրապէս միշտ
 այսպէս եղած է: Ելամացի թագաւորին ձեռ-
 քով Արիուէն տարուած արձանն Շօշ քաղա-
 քին մէջ Նանայի պաշտաման կեդրոնը կը
 կազմէ. եւ այդ պաշտօնն արտաքին նիւթա-
 կան արձանին հետ կը կապուի: Ինչպէս որ
 Անահիտ զիցուհին՝ իւր ոսկի արձանին հա-
 մար՝ հռչակուած եւ փառաւորուած է երգերուն
 մէջ, այսպէս նա եւ երկնից շաստուածն իւր
 արձանին պատճառաւ կոչուեր է սպիտակա-
 վառ: Սակայն մասնաւոր զիտողութեան ար-
 ժանի է այն հանգամանքն, որ այս պէս նոր
 բերուած շաստուածն սերտ յարաբերութեան
 մէջ կը մանէ՝ երկար ժամանակէ ի վեր աշ-
 խարհին մէջ հաստատուած վահագն զից
 հետ, եւ այս յարաբերութիւնս կը զանէ ի-
 րեն զիցարանական բացատրութիւնը: Ըստ
 այսմ՝ յայտ է՝ թէ Տիգրան թագաւորին ժա-
 մանակներէ տակաւին կենդանի էր յատկա-
 պէս առասպելներ կամ զիցարանական զրոյց-
 ներ ստեղծող զօրութիւնն ժողովրդեան: Այս

բանս կը հաստատուի նա եւ ուրիշ դիտողութեամբբ : Տիգրանայ¹, եւ իւր անմիջական նախորդաց եւ յաջորդաց ժամանակներն հըռչակուած են մասնաւորապէս դիւցազնական երգոց մէջ : Այս երգերուս մէջ այնպիսի ակնարկութիւնք կան, զորս ուղիղ մտքով առեր են ժամանակակիցք, իսկ յետինք սխալ հասկըցեր են զայնս, ինչպէս՝ օրինակ իմն՝ Դոմետիոս Կորբուզոնի պատերազմի յիշատակութիւնն . վասն զի այն երգերու կամ՝ զրոյցներու յօրինումն ժամանակազրօրէն պէտք չէ շատ հեռու դնել այն դէպքերէն՝ որք կ'երգուին նոցա մէջ : Եւ այսպէս, այն ենթադրութիւնն, թէ Տիգրանայ ժամանակամիջոցին քերթողական ստեղծող զօրութիւնն նըպաստաւոր եղեր է զիցաբանական երգոց, անհաւանական չերեւիր :

Նոյնպէս ասորական ծագումն ունեցեր է Ասադիկ * : Իւր զլիաւոր մեհեանն Աշտի-

1. Միայն թէ Մովսէս Խորենացին, իւր գործածած տարածամ տեղեկութեանց մէջ, դիւցազններգութեանց Տիգրանը կը շփոթէ Կիւրամարզի Տիգրանայ հետ, մինչդեռ բնականաբար ժողովրդեան հաջակածն էր արքայից արքայ Կուլաժ Տիգրանն :

* « Ազգային աւանդութիւնն համարի զԱսադիկ՝ սեփական հայ անուամբ եւ անմասն օտարաց »

շատու մէջ էր, ինչպէս կը հաստատէ զայս Ազաթանգեղոսի վաղ իսկ յիշեալ վկայութիւնն. « Եւ երրորդ մեհեանն անուանեալ Աստղկան զից, սենեակ վահագնի կարգացեալ ըստ յունականին, որ է ինքն Ափրոզիաէս¹ » : Մովսէս Խորենացին կը պատմէ թէ ինչ կերպով հաստատուեցաւ զիցուհոյս պաշտօնն Տիգրան Թագաւորին ժամանակ (Բ,

դուստր Նոյի, ջրհեղեղէն վերջը ծնուած, եւ այլն » . (Հին հաւատք Հայոց, էջ 279) . Մ. Խորենացին, իւր Ա. գրոց Զ զլսում մէջ Բերոսոսեան Սիրիլայիմ աւանդութիւնը մէջ կը բերէ, յորում Աստղիկն քոյր կ'ըսուի Տիսամայ եւ Յապետոսի, որով եւ դուստր կը լինի Քսիսութրեայ, որ է՝ Նոյի : Դարձեալ սորա անուամբ յօրինուած այլեւայլ տեղեր կը գրուցուին մեր աշխարհին մէջ, ինչպէս Աստղնաբերքն կամ Աստղկան բերդ՝ Տարօնոյ կողմերը, զոր իբր թէ Աստղիկ շինել տուած է, ինչպէս կ'աւանդուի, իւր Զրուամ եղբոր ապահովութեամ համար . դարձեալ ուրիշ Աստղբերդ մի շաշտեմեց գաւառին մօտ . այսպէս մա եւ Աստղիկ բլուր, Աստղիկ գետ, եւ այլն, յորմէ յայտ է թէ մրքամ յարգուած էր սո շայս սոյն զիցունիս :

1. Ազաթ. էջ 603. — Ափրոզիաէս անուան նըկատմամբ հետեւեալ դիտողութիւնը կ'ընէ Լ. զարդ (Ազարանգեղոս էջ 138) . « Այսպէս հայ բնագիրն պահեր է յունական հսկովմանց վերջաւորութիւնը, որ յերաւի նորա բնագիր լինելուն նպաստաւոր չէ » : Մար Միքայէլի (ասորւոյ) հայ թարգմանութիւնն այլ նմանապէս (էջ 154) նոյն Ափրոզիաէս ձեւը գործածեր է, երբ Քրիստոսի գերեզմանին վերայ յիշեալ զի-

ԺԳ). « Բայց զԱփրոզիական զպատկերն ի-
բրեւ Երակղեայ սարփաւորի՝ առ նորին սլա-
կերին Երակղեայ հրամայեաց կանգնել յաշ-
տից տեղին * » : Թովմա արծրունի (յէջ
54, սպազր. Պետրբուրգի, 1887) կը պատմէ,
թէ Արտաշէս թագաւորին տիկինն Սաթի-
նիկ « ոչ ի բաց մերժեցաւ ի կողմն Աս-
տղիայ անուանեալ պատկերին » : Միւս
յաճախ յիշատակութիւնք Աստղիայ, որը կը
զանուին ժամանակադրաց մօտ, ուրիշ բան
չեն՝ բայց միայն թարգմանութիւնք յոյն
Ἀφροδίτη կամ Ἀστερία անուանց : Գուցէ
Հոփմանի բրած ենթադրութիւնն այս անուանս
մասին շատ ճիշդ է¹, այսինքն՝ թէ Աս-
ղիկ թարգմանութիւն է ասորի Kaukabta
բառին, որ կը նշանակէ միանգամայն « աստ-

ցուհւոյն արձանի կանգնելուն պատմութիւնը
կ'ընէ. « պատկեր Աստղիայ, որ է Ափրոզի-
տէս » : Այլ գուցէ թարգմանիչն այդպէս գրե-
ր է, յիշելով պարզաբար Ազատանգեղոսի նման
բացատրութիւնը :

* Մ. Խորենացի ի Պատմութեան սրբոց Հոփսի-
մեանց կը յիշէ ուրիշ մեծիւս մ'այլ Աստղիայ « ի
զլուխ լերինն Պաղատոյ », ուր « տուն Արամազդայ
եւ Աստղիայ մեծարէին » կ'ըսէ. (Մ. Խոր. մատե-
նագր. 1865, էջ 301) :

1. Akten, եւ այլն, էջ 156 :

դիկ » կամ « փոքրիկ աստղ », արուսեակ կամ լուսաբեր մոլորակը « փոքրիկ բախտը », զանազանելու համար լուսնթագէն , որ « մեծ բախտ » կը կոչուի : Ապա ուրեմն Ասադիկն ուրիշ բան չէ՝ բայց հայացումն Բելաի ասորի զիցուհւոյն* : Սոյն ենթագրութիւնս հաստատուն կուան մ'ունի այնու՝ որ իրեն նուիրուած մեհեանն կը գրանուէր Տարօն գաւառին մէջ, որու բնակիչք նախնաբար ասորիք էին , եւ յետոյ ժամանակաւ հայացեր են : Վահագն , իբրու ներկայացուցիչ հայ աշխարհակալներու , սերա յարաբերութեան մէջ կը մանէ երկրին բնիկ զիցուհւոյն հետ :

Մի եւ նոյն ազգեցութեամբ մուտ գտեր է հայկական աստուածոց խմբին մէջ նա եւ Նանա կամ Նանէա զիցուհին : Քաղաքացի նախկին ժողովրդեան պաշտած զիցուհւոյս մասին , զոր յետոյ հաւասար եռանդեամբ պատուեցին նա եւ Ելամացիք եւ Սեմականք, Հոֆման որոշիչ կերպով ճառեր է առանձին

* Մ. Էմիմ (Recherches sur le pagan. armén. յէջ 15) հայերէն աստեղ ձեռն մոյմ կը համարի սամսկրիտ tara եւ զամդիկ astar եւ staré բառերը . իսկ զիցուհիմ Ասադիկ մոյմ կը համարի պարսիկ Tistria եւ Tashter, եւ Ասորիստանեայց Ishtar զիցուհեաց ձեռն :

գրութեան մի մէջ¹ : Իսկ իրեն յատուկ հայկական սլաշտաման մասին գալով, զլիսաւոր մեհեանն կը գանուէր երկրին արեւմտեան կողմը, որ յառաջն սեմական էր, ուր կը բնակէին կատաւոնացիք : Գիցուհոյս անունն յիշուած է միայն Ազաթանգեղոսի լակոնական ոճով գրուած անդեկութեան մի մէջ (յէջ 587). « Եւ անտի ընդ գեան Գայլ յայնկոյս անցանէին, քանդէին զՆաւեակաս մեհեանն զստերն Արամազդայ ի Թիլն յաւանի. եւ զգանձս երկոցուն մեհեանացն² աւարեալ ժողովեալ ի նուէրս սուրբ սպասու եկեղեցեաց Աստուծոյ Թողին անդեօքն հանդերձ » : Յոյնն կ'ըսէ 'Αθηνᾶς βωμόν, Մովսէս Խորենացի եւս մի եւ նոյն յունական յորջորջումը կու աայ զիցուհոյս* : Սակայն

1. Akten, եւ այլն, յէջս 150-161 :

1. Այսինքն է՝ Անահտայ մեհեանին, որ յերէզ կը գանուէր, եւ Նանէայի՝ որ ի Թիլն աւանի :

* Դիտելի է թէ Մակարայեցոց գրոց (Բ, գլ. Ա, 13-14) մէջ երկիցս կը յիշուի Նանեայ անունն մշղիլ յունիմ համեմատ որ կ'ըսէ, ἐν τῷ τῆς Ναυαίας ἱερῷ ἢ τῶν περὶ τῆν Ναυαίαν ἱερῶν. Իսկ Յովսեփոս իւր Հնութիւնք հրեականք (ԺԲ, 13) գրքին մէջ կը կոչէ այդ զիցուհին Ἄρτεμης անուամբ, որ սխալ է ըստ իմքեան, զի սա կը համապատասխանէ մերս Ամահտայ, մինչ մշղագոյմ սլտի լիւնէր Թարգմանել զայմ յունարէմ 'Αθηνᾶς.

նա Հայաստանի մէջ, հակառակ Անահայ՝ մայր զիցուհոյն, թուի ունենալ պատերազմի զիցուհոյ կուսական խիտ բնաւորութիւնը : Գարձեալ զիտելի բան մ'է, որ հայ աստուածուհիք բնդհանրապէս միշտ յարնչութիւններ ունին զից կամ աստուածոց հետ. ինչպէս, օրինակ իմն, Անահիտ եւ Նանէա՝ Արամազդայ զստերք են, իսկ Աստղիկ՝ իբրեւ տարփաւոր վահագնի կը ներկայանայ :

Ազաթանգեղեայ հայ բնագրին մէջ, ինչպէս սովորական է այս, շունինք մենք զիցուհոյն բնիկ անունը, այլ միայն զժբախտաբար անունէն կազմուած ածականը, « Նաւեակաւն մեհեան » : Արդ, համեմատելով զայն, օրինակ իմն, « Ասիա, ասիական » անուանց հետ, կրնանք հետեւցունել թէ « Նանէական » կազմուած է « Նանէա » յէն : Եթէ ուղիղ է այս, այն ժամանակ Նանէա ո՛չ եթէ արեւելեան՝ այլ յունական անուան ձեւով կը ներկայանայ մեզ : Ապա ուրեմն Հայք ո՛չ թէ ուղղակի յարեւելեայց առեր են այդ զիցուհին, այլ յունական միջնորդութեամբ, որ է՝ յունացած Ասորիներէ : Գէթ շի հակառակիբ բնաւ այս բանիտ՝ աստուածուհոյն պաշտաման հաստատուելուն նկատմամբ Մովսիսի առած տեղեկութիւնն :

Հայոց կրօնական զարգացման վերայ եղած արամէական ազդեցութիւնն, բայց ի յԱսորւոց փոխառեալ աստուածներէն, կը ցուցուինա եւ ուրիշ մի քանի աւելի ընդարձակ հանգամանքներով: Հայ քրիստոնեայ ազբերաց մէջ՝ կրօնական պաշտօնէից համար գործածուած բառերն են քռչրմ (սովորական անուն պաշտօնէից հեթանոս զից) եւ քահանայ* : Լագարդ¹ այս երկու անուանցս ծագումն այլ ասորերենէ կը զնէ: Այս բանս կը ցուցընէ թէ Ասորիք ինչպիսի մեծ ազդեցութիւն ունեցեր են հայ հեթանոս կրօնից վերայ:

Գարձեալ, Հայոց առասպելախառն աւանդութեան մէջ պահուեր է նշանաւոր եւ յայտնի յիշատակութիւն մի այն զօրաւոր ազդեցութեան, որ նախնաբար սխերիմ թշնամի էր ասորական կրօնից եւ զարգացման: Ինչպէս որ Կաւնիացիք ամէն տարի, վահանով եւ տէգերով զինուածք հանգիսաւոր թափօրներու մէջ, իրենց երկրին սահմաններէն դուրս կը վարէին օտար շաստուածները. այսպէս նա եւ հին հայկական աւանդութիւնն

* Վերջինս առ մեզ ընդհանրապէս Յշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնէից համար գործածուած է:

1. Arm. Stud. էջ 160 եւ 157:

պահեր է յիշատակը կռուսյն նախնական ժողովրդեան զիտակցութեան, — զոր կը ներկայացընէր Հայկ դիւցազն անուանեալ (հփրօց էπώνυμος), — ընդգէմ ասորական զիտակցութեան, որու ներկայացուցիչն էր Տիտանեանն Բէլ՝ անձնաւորուած իբրու նախկին թագաւոր: Հայկայ եւ Բելայ պատերազմին վէպն երկու պատմութեանց մէջ եւս պահուած է, նախ Մ. Խորենացոյ զբքին մէջ, եւ յետոյ առ Ստոյն—Սպարթանգեղեայ, որ կ'ըսէ թէ՛ զտեր է զայն «ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ¹»: Ըստ գիտողութեանց Գուաշմիդի² եւ մանաւանդ Պ. Ֆետտերի³ կրնանք ապահովապէս հաստատել,

1. Սերէոս, հրատ. Ք. Պատկանեանի, էջ 1. Փոխանակ Մծուրնացոյ՝ Բաուժգարանէր հանճարեղ ենթադրութեամբ մի կը զնէ Մծուրնացոյ (Մծրնացոյ), որուն կը հաւանին նա եւ Ֆետտեր եւ Կարրիէր: ZDMG, 1886 էջ 495: Սակայն հարկաւոր չէ այդ սրբազրութիւնն: Մար Աբաս բնիկ ծննդեամբ էր Մծուրքէն (= շակա Μουζουρων). Գէորգ կիպր. էջ 185: Մար Աբասայ ժամանակը Հայք եւս կը բռնէին միայն ասորի կամ յայն լեզուներով, եւ եթէ Մովսէս իրաւամբ կը կոչէ զինքը ասորի ոմն, այն է պատճառը՝ որ յիրաւի այն ժամանակ բազմութիւ ասորիք կը գտնուէին Հայաստանի հարաւային կողմերը:

2. Kl. Schr. III S. 320 ff.

3. Festgruss an R. Roth 1893 S. 81 ff.

Թէ զա ուրիշ բան չէր՝ բայց միայն քաղուածոյ համառօտութիւն Մար Աբաս կատինայի, որ իբրեւ աղբիւր ծառայեր է Մ. Խորենացւոյ: Այդ քաղուածին մէջ կը բովանդակուին միայն զլխաւոր եւ կարեւոր կէտերն. մինչ Մովսէս շատ յաւելուածներ բերեր, ճոխացուցեր եւ ըստ կամն այլեւայլ փոփոխութիւններ բերեր է: Այս պատճառաւ Հայկայ եւ Բելայ մէջ եղած պատերազմին հատուածը մէջ կը բերեմ՝ աստ՝ Անանունին քաղուածին համեմատ¹.

« Յայնմ ժամանակի Թագաւորեաց ի Բաբելոն որսորդ հսկայ Բէլն Տխտանեան ճոխն շաստուածացեալ, որոյ հզօր զօրութեամբ և սաստիկ յոյժ դեղ պարանոցի իւրոյ: Եւ էր իշխան ամենայն ազգաց՝ որ սփռեցան ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի, որոյ արարեալ առ աչօք կախարդութեամբ հնարս և հրամանս Թագաւորականս ամենայն ազգաց. և հպարտութեամբ ամբարտաւանութեան իւրոյ կանգնեաց զպատկերն իւր, և ետ երկիր պազանել իբրեւ Աստուծոյ, և զոհս մատուցանել:

« Եւ վաղվաղակի կատարէին ամենայն ազգքն

1. Սերէոս, եւ այլն, էջ 3:

զհրամանս նորա . բայց մի ոմն Հայկ անուն նահապետ ազգացն ո՛չ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն նորա , եւ ո՛չ կանգնէր ի տան իւրում զպատկեր նորա , և ո՛չ մեծարէր ըզնա աստուածօրէն շքով :

« Եւ էր անուն նորա Հայկ , ընդ որում ծնաւ արքայի Բելայ սխութիւն մեծ : Եւ զօրածողով լինի Բէլ արքայ ի Բաբելոն եւ գիմէ գնայ ի վերայ Հայկայ սպանանել զնա :

« Գայ հասանէ յերկիրն Արարադայ ի տունն՝ որ էր նոցա հայրենի՝ զոր շինեալն էր ի լեռնոտին . եւ կազմոս փախստական գնաց ի Հարբ առ հայր իւր ազգ առնել նմա . եւ ասէ . Դիմեալ գայ Բէլ արքայ ի վերայ քո , եւ եկն եհաս մինչեւ ի տուն անդր . եւ ես կնաւ իմով եւ որդւովք ահաւասիկ կամ փախստական :

« Անու Հայկն զԱրամենակ եւ զկազմոս զորդի իւր . եւ զորդիս նոցա եւ զորդիս եօթանեցունց զստերաց իւրոց , արս հսկայս եւ նուազունս թուով : Եւ ի զիմի հարկանի Հայկն Բելայ արքայի . և ոչ կարաց զգէմ ունել բազմութեան արանց հսկայից սպառազինաց : Անդ ի զիմի հարկանի Հայկն Բելայ , եւ կամեցաւ ըմբռնել զնա Բէլ ի բուն իւր : Խոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա , եւ գնայր

նա փախստական. եւ Բէլ զհետ նորա երթայր
սնդագոյն հանդերձ զինակրան իւրով :

« Զտեղի կալաւ Հայկն , եւ ասէ ցնա . Զի՞
սնդեալ գաս զհետ իմ . զարձիբ անգրէն ի
տեղի քո՝ զի մի մեռանիցիս այսօր ի ձե-
ռաց իմոց . քանզի ոչ վրիպի նետ իմ յիմիք :
Պատասխանի ետ Բէլ եւ ասէ . վասն այնու-
րիկ՝ զի մի անկցիս ի ձեռս մանկաւոյ իմոյ եւ
մեռանիցիս . այլ եկ ի ձեռս իմ , եւ կեանց
ի տան իմում խաղաղութեամբ , ունելով ի
զործս զմանկունս ի տան իմոյ զօրսականս 1 :

« Պատասխանի ետ նմա Հայկն եւ ասէ .
Շնն ես զու՝ եւ յերամակէ շանց զու եւ
ժողովուրդ քո : վասն այսօրիկ թափեցից խկ
այսօր ի քեզ զկապարճս իմ : — Եւ արքայն
Տիտանեան սպառազինեալ , եւ մտահացեալ
ի կուռ սպառազինութիւն անձին իւրոյ :

« Եւ Հայկն Արեթայն մերձենայր և ունէր
ի ձեռին իւրում զաղեղն , որպէս հեծան
հօր մայրափայտեայ : Եւ Հայկին զտեղի
կալեալ սպասրաստի ընդդէմ նորա աղեղամբ :

« Եւ կանգնէ զկապարճսն ի գեանոյ ընդ
ինքեան յաղեղն ² սկայօրէն կամարին , եւ

1. Ճարտար զինաչարժ լեռնսրդին որսորդու-
թեան վարժիչ պիտի լինէր Բաբելացւոց թա-
գաւորին քով :

2. Պատկանեանի հրատարակութիւնն եւս

ընդ գիրկս մտեալ զօրութեամբ հարկանէ նետիւ զառիստակս երկաթիս, եւ ընդ պղնձի վահանն ի թափ անցուցանէ ընդ մտեղէն արձանն յերկիր խարսխեալ վտարեալ նետն. եւ վազվազակի յերկիր կործանեալ զաստուածակարծեալ հակայն. եւ զօրք նորա փախստական լինէին: Եւ նորա զհետ մտեալ թափեցին ի նոցանէ երամակս ձիոց եւ ջորեաց և ուղտուց:

« Եւ Հայկն դարձաւ ի անդի իւր՝ եւ չորաւ կալաւ Հայկն զերկիրն Արարազայ, եւ բնակեցաւ անդրէն ազգաւ իւրով մինչեւ ցայժմ: Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ զնա կալուած ժողանդութեան կազմեայ թողին իւրում որդւոյ Արամենակայ եղբօր Հարմայի »:

Այս հատակոտորս բուն հարազատ հեթանոս զրութիւն մի չէ. զի սկզբնաւորութիւնն իսկ յայտնապէս կը ցուցընէ բրիտանոնեայ զրչի մի փոփոխութեան հետքը, եւ բարեւազի թագաւորին աստուածապէս պաշ-

ունի յաղեղն: Միջոցներս չեն ներեր լուսաբանելու այս մթին եւ տարակուսական խօսքը: Մովսիսի համապատասխանող տեղեկութեան մէջ եւս (Ա, ԺԱ), Հայկայ ճարտար հարուածն գլխաւոր կէտն է պատերազմին բոլոր պատմութեան մէջ:

տուելու հրամանն՝ անտարակոյս նմանութիւն մ'է Գանիելի գրոց : Բայց յետագայ պատմութիւնն, հանդերձ երկու զիւցազանց բողոքովին զիւցազներգական նախատալից խօսքերով, հնութեան եւ սկզբնագիր լինելու զրոշմը կը կրէ : Գարձեալ Բէլ շաստուծոյ նուաստացումն, իբր սոսկ զիւցազն մի անցեալ ժամանակաց, հարկ չկայ կարծելու թէ քրիստոնեայ գրչի մի սրբագրութեան արդիւնք է այն : Բանասպաշտութեան (*rationalismus*) հետեւանք էր այն, որ ընդելացեր եւ սուրբական դարձեր էր յետ Սուեաոնիոսի եւ Փիլոնի բիւբլացւոյ : Բելայ վերագիրն « ճոխն շաստուածացեալ » քրիստոնէական սրբագրութիւն մ'է փոխանակ « աստուածացեալ » բացարութեան : Բայց վերջապէս այդ պատմութեան սկզբնական գաղափարն ամենեւին քրիստոնեայ մատենագրի չի պատկանիր :

Գարձեալ ուրիշ անասպելայօղ պատմութիւն մի ասորական ազդեցութեան վաւերագիր մ'է, Շամիրամայ զրոյցն լսել կ'ուզեմ, որ ուրիշ բան չէ՝ բայց միայն Արամայ որդւոյն Արայի վերայ ունեցած նորա սիրոյն վէպն : Նմանապէս այս դէպքն այլ մէջ կը բերեմ աստ Սեբէոսի քաղուածին համեմատ .

« Եւ Շամիրամ կինն Ասորոց արբային

Նինոսի, քանզի լուաւ վասն զեղեցիութեան նորա և կամեցաւ առնել ընդ նմա բարեկամութիւն, որպէս զի կատարեսցէ զկամս նորա պոռնկութեամբ¹. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ յոյժ սուփեալ էր ի վերայ անձին եւ զեղոյ նորա զեղեցիութեանն :

« Զի ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նորա այր ոք՝ ամենեւին այր պատկերաճոխ. յղէ առ նա հրեշտակս պատարագօք եւ կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ : Իսկ Արայն ո՛չ զպատարագն նորա ընկալաւ եւ ո՛չ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ. ապա առնու զզօրն իւր Շամիրամ, եւ գնայ ի վերայ նորա ի Հայս : Գայ հասանէ ի զաշտն Արայի, եւ տայ պատերազմն ընդ Արայի, հարկանէ զզօրն, եւ սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին :

« Եւ հրամայէ Շամիրամ տանել զգի նորա ի վերնատունն ասպարանից իւրոց, եւ ասէ. Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանասցի :

« Իսկ իբրեւ նեխեցաւ զի նորա ի վերնա-

1. Այդ պոռնկոտքիւնն բառին յունարէնն անշուշտ քրիստոսնէական արտայայտութիւնն է ուրիշ աւելի հնագոյն՝ բայց նուազ խիստ բացատրութեան մի :

տանն , հրամայեաց զաղանի ընկենուլ ի վիհ
 եւ ծածկել : Եւ զարդարէ զմի զօմն ի հո-
 մանեաց իւրոց այր պատշաճող . եւ համբաւ
 հանէ զԱրայի լիզուլ աստուածոցն եւ յարու-
 ցանել : Ունի ի ծածուկ . եւ ոչ ումեք ի
 ծանօթից նորա ցուցանէ զնա . եւ այնպէս
 հանէ համբաւ արալեզաց տիկինն Շամիրամ :

« Յայնժամ տիրեաց Շամիրամ ի վերայ
 երկրին Հայաստանեայց , եւ յայնմ հետէ
 Ասորեստանեայց թագաւորքն տիրեցին մին-
 չեւ ցմեռանելն Սենեքարիմայ , ապա ապրս-
 տամբեցին յԱսորոց թագաւորացն ծառայու-
 թենէ » :

Ուրիշ ընդարձակ տեղեկութիւնք որ կը
 գանուին Մովսիսի զրոց մէջ , բոլորն այլ յու-
 նական աղբիւրներէ առնուած են : Առ այս
 կրնանք մէջ բերել այն առակը որ կը սկսի
 « Ուշունք Շամիրամայ ի ծով¹ » բառերով :
 Ուշադիր դիտող մի իսկ եւ իսկ պիտի տեսնէ ,
 թէ այս զրոյցս այլ նոյնպէս չի բովանդակեր
 պարզաբար ասորահայկական հաւատք : Շա-
 միրամայ եւ նորա ամուսնոյն անուանք՝ յետ
 մղուելով ժամանակաւ՝ կը հասնին մինչեւ
 առ Կտեսիաս , յորմէ օգտուեր է յայտնապէս ,

1. Մ. Խոր. Ա. ԺԸ :

օրինակ իմն, Յուլիոս Ափրիկանոս՝ հայրն քրիստոնեայ բանապաշտութեան : Բայց մի թէ այսու հաճի է կարծել՝ թէ այս զրոյցս քրիստոնեայք հնարեր են կամ գոնէ ձեւակերպեր են : Ի հարկէ կարեւոր չէ որոշակի ընդունել այդ բանը, զի նոյնպէս Ափրիկանոսի բանապաշտութիւնն մեծաւ մասամբ փիլոքորոսէ, Պալէփաասոսէ կամ Սուետոնիոսէ փոխառեալ ժառանգութիւն մ'է : Թեպէտ եւ կարելի է թէ Մար Աբաս՝ քրիստոնեայ ջատագովաց ոգով՝ շատ բաներ ինքնին աւելցուցեր կամ ուղղեր է, այլ նոյնպէս կարելի է թէ հեթանոս աղբերէ մի առեր է, որ տեղացի բնիկ առասպելաց հետ խառներ էր կատեսեան կամ նման գաղափարներ. վասն զի դիցաբանական բանապաշտ մեկնութիւնն նոյն ժամանակի բոլոր ուսեալ եւ զարգացեալ մարդկանց հասարակաց ստացուած մ'էր, եւ ոչ միայն քրմաց (իերէւ) եւ կամ գուշակաց (մուսուս) : Այս պատճառաւ չեմ կարծեր՝ թէ այս եւ ուրիշ նման պատմութեանց մէջ գտնուած բանապաշտ բացատրութիւնք տնպատճառ պէտք են քրիստոնէից ընծայուիլ. շատ կարելի է թէ կը գտնուէին նոքա հեթանոս աղբեր մի մէջ :

Թէ Շամիրամայ զրոյցն ուրիշ բան չէր՝ բայց բնիկ արամէական դիւցախառն առասպել մի,

զայս կը հաւաստէ մեզ Շամիրամայ խաղացած զերն, որ ճշդիւ կը նմանի բարեւոյնեան զիւցազնեղութեան մէջ գտնուած սիրոյ զիցուհոյն իստարայ զերին: Նորա տարփաւորն էր՝ որդին Արամայ, անուանեալ զիւցազին (Պրօս επώνυμος) Արամէացոց, զոր Հայր՝ տարօրինակ բարեմտութեամբ մի՛ առեր յատկացուցեր են եւ իրենց ազգային զիւցազանց կարգը զասեր են: Եւսերիօս իւր Ճամանակագրութեան մէջ կը յիշատակէ զՍիրոս երկրածին. « Առ սորօք Սիրոս պատմի լեալ երկրածին, յորոյ անուն կից եւ Սիրիա անուանեցաւ » (Եւսեր. Պամփիլ. Ճամանակակաւք. Վենեաիկ, 1818, էջ 96): Արայի կանացի գեղեցկութիւնն կը յիշեցնէ մեզ Աղոնիս, Դուզի, Ատաիս եւ այլ տարփաւորները մեծ զիցամօր (Աստղկան կամ Սփրոդիտեայ). սակայն Արա չի նմանիր տարփաւոր Աղոնիսի՝ որ կը հաւանի եւ անձնատուր կը լինի. այլ սա ընդհակառակն բացէ ի բաց կը մերժէ Շամիրամայ սիրոյ առաջարկութիւնը, որ իրեն պատճառ կը լինի կորուստեան: Այս տեղ բաւական նմանութիւն մի կը գտնուի Գիլգամեշի զիւցազնական վէպին՝

1. Հմմտ. G. Smith's chaldaeische Genesis (գերմաներէն հրատ. Fr. Delitzsch) 1876, S. 189 ff.

այն հատուածին, յորում զիւցազն կը մերժէ զիւցուհւոյն սիրային առաջարկութիւնները, եւ այն ամենուն ձակատազիրը կ'ունենայ՝ որոնք Խատարի սիրոյն պատճառաւ ի կորուստ մասնեցան: Սակայն աստ եւս խանգարում մի տեղի ունեցեր է: Ասորի զիւցուհւոյն տարփաւորն, Ասուրաց որդին, իւր նախնական անունը չէ սրահած, այլ հայազգոյ մի ձեռքով յԱրա փոխուեր է: Վաղուց իսկ արդէն էմին, ինչպէս նա եւ Լանգլուա¹, նոյն համարեր են զայն Պղատոնի Էրին հետ. . . « Էր հայկազին, որ ազգաւ պամփիւլացի էր. եւ երբ մեռաւ պատերազմի մէջ, եւ տասներորդ օրը կը վերցնէին բոլորովին նեխեալ զիակաները, նորա զիական գանուեցաւ անարատ եւ անպակահան, զոր եւ տուն տարին թաղելու համար, եւ երկուսասաներորդ օրը՝ մինչ խարուկին վերայ զրուած էր՝ յարութիւն առաւ² »: Անտարակոյս հին առասպելը պատմեր է (Պղա-

1. Collection des hist. a. et m. de l'Arménie. Հմմտ. նա եւ J. Marquart ZDMG XLIX S. 658 ff.

2. . . . Ἐρὸς τοῦ Ἀρμενίου τὸ γένος Παμφύλου. ὅς ποτε ἐν πολέμῳ τελευτήσας, ἀναιρεθέντων δεκαταίων τῶν νεκρῶν ἤδη διεφθαρμένων, ὕγιής μὲν ἀνγρέθη, κομισθεὶς δὲ οἴκαθε, μέλλων θάπτεσθαι, θωδεκαταῖος ἐπὶ τῇ πυρᾷ κείμενος ἀνεβίω. Plato Republ. X p. 614 B.

տոն) , թէ Սրա իրօք վերստին կենդանացեր էր , եւ սլարզաբար յետին ժամանակաց բանապաշտ մեկնութիւն մ'է , որով այն բանին մէջ թաղուհւոյն հնարք մի կը նկատուէր , եւ որ սակայն անյաջող անցեր է : Առ Մովսիսի խորենացւոյ (Ա , ԺԵ) կ'ըսէ Շամիրամ . « Հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուլ զվէրս նորա , եւ կենդանացին » : Մի եւ նոյն խօսքն կը գտնուի նա եւ անանուն հեղինակին մօտ (Սեբէոս , էջ 5) . « Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի » : Եւ իբրու հետեւութիւն կը յաւելու . « եւ այնպէս հանէ համբաւ արալեզաց տիկինն Շամիրամ » : Սոյն արալէզք հին ազգային աւանդութիւն մ'են , որք կը վերաբերին հոգեղէն էակաց հայկական պաշտաման : Եզնիկ կողբացին (450ին միջոցները) իւր « Եղծ (այլ եւ այլ հեթանոս) ազանդոց » զբրին մէջ կը յիշատակէ այն տարօրինակ առասպելը , իբր թէ արալէզ կոչուած ոգիք երկնաւոր շանէ մի սերեալք լինին . (ասպագր . վէնետիոյ , 1826 , էջ 90) . « Ոչ ի շանէ ինչ ելեալ , ընդ աներեւոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ , եւ յորժամ վիրաւոր ոք անկեալ ի սլատերազմի գնիցի՝ թէ լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ , զոր արալէզն կոչեն . այլ ամենայն առասպելք են ,

եւ պառաւանց զրդջիւնը, եւ մանաւանդ թէ
 ի դիւաց իսկ մոլորութենէ» : Յայտնապէս
 Պղատոնի Էրն այս ողոց զօրութեամբ ող-
 ջացաւ եւ կենդանացաւ : Թէ այս հաւատքս
 սրբան ամրացեր եւ հաստատուեր էր առ
 Հայս՝ կը ցուցընէ մեզ Փաւստոսի պատմած
 մէկ գէպքն, որ բոլորովին քրիստոնեայ ժա-
 մանակի կը վերաբերի : Երբոր, յամին 375,
 Հայոց մեծ սպարապետն Մուշեղ Մամիկո-
 նեան՝ վարազպատ թագաւորին վարձած մար-
 զասպաններուն հարուածներուն ներքեւ մե-
 աւ, հեթանոսք նորա կտրուած գլուխը եւ
 մարմինը զրին զղեկի աշտարակին տանեաց
 վերայ՝ ըսելով. « վասն զի այր քաջ էր, առ-
 լէզք իջանեն եւ յարուցանեն զգա՜ » : Բայց
 երբ նեխեցաւ զիակն, իրենց ժայռի պէս
 հաստատուն հաւատքն այլ խախտեցաւ : Թա-
 զաւորականաց հակառակ եկեղեցական աղ-
 նուատոհմ կուսակցութեան գլուխ եղող ըն-
 տանեաց՝ տակաւին այնչափ խոր կերպով հե-
 թանոսական զաղափարներով տողորուած լի-
 նեւն՝ յիրաւի սաստիկ տպաւորութիւն ըրաւ
 ամբողջապէս քրիստոնեայ զարձած երկրին
 վերայ : Այնուհետեւ ճգնաւորք եւ սրբազան

ուսուցիչք իրենց եռանդուն ճառերուն եւ քարոզութեանց զլիաւոր նիւթ ընտրեցին հեթանոս դից անկարողութեան այն նշանաւոր եւ աչքի զարնող օրինակը :

Արդ զնենք աստ այն զարմանալի նմանութիւնը, որ կայ ընդ մէջ տեղեկութեանց Մար Աբասայ եւ Փաւստոսի : Երկու պատմութեանց մէջ եւս մեռելոյն մերձաւոր ազգականք չեն ուզեր հաւատալ սպանելոյն մահուան. երկու կողմերն եւս հաւասարապէս մեռելոյն զիակը բարձր տեղ մի կը դնեն. երկու կողմերն այլ կը թաղեն զիակը նեխելուն պատճառաւ : Սակայն պատահմամբ չէ՛ որ Մար Աբաս կատինայի գրոց խմբագրութեան ժամանակն սակաւ մի յետոյ կը պատահի քան Մամիկոնեան ազգատոհմին զարմանալի զիպուածն : Սոյն պատմական գործոյն գրութեան ժամանակն կը համարուի, զլիաւորապէս ի Գուշմիղէ¹, 383—388 տարիներու միջոցն² : Անտարակոյս քրիստոնեայ

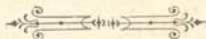
1. Kl. Schr. III S. 321. 334.

2. Պ. Ֆէտտէր՝ Մար Աբասայ պատմութեան պատկանող հայ թագաւորաց ցուցակը ուրիշ ազգեր մի կ'ընծայէ, վասն զի ըստ Մ. Խորենացւոյ՝ առընթեր կրտսերն Արշակայ կը զնէ զՎաղարշակ իբրու թագաւորակից : Պէտք է վերցնել « եղբարբ — աշխարհիս » բառերը

հեղինակն՝ իրեն անմիջական փորձառութեանց համեմատ՝ արալէզ աստուածոց ոչնչութեան նկատմամբ ձեւեր եւ յարմարեցուցեր է առասպելախաան զրուցին հետեւութիւնը, եւ ներմուծեր է անդ նեխեալ զիակին տգեղ դարձուածը :

Եթէ վերցնենք այդ մեկնողական յաւելում մասերը, կ'ունենանք պարզաբար ասորի զիցուհոյ սիրոյն եւ իւր տարփաւորին առասպելը : Շամիրամայ առասպելախաան աւանդութեան մէջ պահուեր է Աստղիկան զրոյցն : Կարող ենք ենթադրել թէ՛ զիցուհոյս ասորի պաշտաման բնիկ նախնական տեղւոյն մէջ յԱշտիշատ, նորա առաջին սիրոյն եղբրական վախճանը պատմող տաղին մէջ աւելցեր է՝ Վահագն—Հերակլեայ հետ իրեն սրբազան հարսանեաց (ἱερὸς γάμος) երգն :

(Սերէսս, էջ 10) իբրու եկամուտ յաւելուածներ, վասն զի թերի է գլխաւոր իմաստն՝ հակառակ ցուցման Մար Աբասայ ցանկին :

Գ. ԲՆԻԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԲ

Բարշամին, Աստղիկ, Նանէա, եւ զբոյցքն Բելայ եւ Շամիրամայ կը ներկայացընեն այն ազգեցութիւնը, զոր սեմական տարրն ըրեր է Հայաստանի վերայ: Կը մընան արդ բնիկ հայկական ծագմամբ աստուածք:

Հարկ է յիշատակել աստ նախ եւ առջ վանատուր զիբը: Գարձեալ Ազաթանգեղոս է՝ որ տեղեկութիւն կու տայ մեզ նորա պաշտաման մասին, շատ կարեւոր եւ շայեկան տեղեկութիւն՝ որ կը ցուցընէ մեզ թէ Խնչ կերպով քրիստոնեայ տօնք փոխանակեցին հեթանոսական տօնից: Այնպիսի ժողովըրդական եւ կարեւոր տօն մի, որպիսի էր նոր տարւոյ եւ հնձոց տօնն, կեսարիայէն բերուած սրբոց նշխարաց պատճառաւ՝ բոլորովին քրիստոնէական նկարագիր մը ստացաւ: Եւ որովհետեւ Ազաթանգեղոսի խօսքերն բաւական մութ եւ դժուարին կէտեր կը բովանդակեն իրենց մէջ, կը դնեմ աստ բոլոր հատուածը ըստ բնագրին. « Եւ յիշատակս վկայիցն բերելոց ժամադրեաց տօն մեծ հըռ.

շահել, յառաջագոյն կարծեալ սնտեացն պաշտաման ի ժամանակի զիցն Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ զիցն վանաարի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղուց պաշակին՝ յուրախութեան նաւասարդ աւուր¹ » : Յոյն այնպիսի բնագիր մ'ունեցեր է առջեւը, որ շատ մասամբ կը տարբերէր ներկայ հայ բնագրէն. (§ 149).

Καὶ τὰ μνημόσυνα τῶν ἐνεχθέντων μαρτύρων ἔταξεν εἰς τὴν μεγάλην πανήγυριν τῆς διαπομπῆς, τῆς ματαίως εἰς τιμὴν τῶν παλαιῶν σεβασμάτων γενομένης ἀπὸ τῶν καιρῶν τῶν νέων εἰς τὰς ἀπαρχὰς τῶν καρπῶν, ξενοδεκτῶν θεῶν λεγομένης τῆς πανηγύρεως ἣν ἐπιτελοῦσιν ἐν τῷ τόπῳ ἐκεῖνῳ εὐφραντικῶς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων καιρῶν ἐν ἡμέρᾳ τῆς πληρώσεως τοῦ ἐνιαυτοῦ. Հայ բնագրին մէջ կան « ի ժամանակի զիցն Ամանորայ » բառերն, որոնք բացայայտէք են « տօնից հիւրընկալ զիցն վանաարի » խօսքերուն : Արդ ի՞նչպէս կը կոչուի այդ զիքն, Ամանոր թէ վանասուր : Այդչափ պարզ եւ բացայայտ անձնաւորութիւն մի, որպիսի է « Ամանոր զիքն »,

1. Ագաթ. ձեռն. էջ 619, ըստ տպագր. վերնեւկոյ, 1835 :

ստուգիւ կը յիշեցնէ մեզ աւելի հստիմեական վերացական գաղափարներ՝ քան թէ հայկական հեթանոս կրօնից յատուկ եւ սովորական պաշտօն մի: Համեմատենք նման տեղերը. օրինակ իմն (յէջ, 585), կ'ուզուի նախ կործանել « զսուտ աստուածոցն զբազինսն », որ եւ սակաւ մի յետոյ աւելի բացայայտ կերպով կ'որոշուի, իբրու « մեհեան... սպիտակափառ զիցն Բարշիմնիայ »: Յոյնն ճիշդ այս կերպով կը գնէ մեր վերոյիշեալ հատուածին մէջ. նախ ընդհանուր կերպով կ'ըսէ *παλαιᾶ, σεβάσματα*, յետոյ յատկասէս *φιλόξενοι θεοί*. Փոքրիկ տեղափոխութեամբ մի « զիցն » բառին՝ կ'ունենանք հետեւեալ նախապատուծիւնը. « յառաջագոյն կարծեալ սնտաեացն զիցն պաշտաման ի ժամանակի ամանորայ » եւ այլն: Իսկ « ամենաբեր-պտղոց » բառերը պէտք է միացնենլ « վանատրի » հետ: Ահաւասիկ վերոյիշեալ հատուածին ճիշդ իմաստն. « Պատուիրեց նա մեծահանդէս կատարել (իւր) փոխադրած վկայից տարեգարձ յիշատակը՝ իբրու մեծ տօն մի, մինչդեռ յառաջն սնտաի զից պաշտօնն ծառայեր էր իբր ժամանակ ամանորայ, յորում կը կատարուէր ամենայն նոր պտղոց բերող եւ հիւրընկալ վանատուր զից տօնն, զոր յա-

ուջագոյն իսկ կը պաշտէին ուրախութեամբ նոյն տեղը նաւասարդին օրը» :

Վանատուր զից ծանօթութեան մասին Մ. Խորենացին ծանրակշիռ տեղեկութիւն մի կու տայ մեզ, Բարդածանայ ընծայուած, որ զրեր է Ուլիւմպիոս կամ Ուղիւպ անեցւոյ Մենեակիան պատմութեանց շարունակութիւնը (Բ, 49). « Յորում պատմէ (Բարդածան) ի մեհենիցն պաշտամանց, վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եզբօրն Էւրոյ Մածանայ քրմապետի ի բագնացն աւանի, որ ի Բազրեւանդ զաւառի, բազին ի վերայ գերեզմանին շինեալ, զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեսցեն, եւ ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք: Յորում եւ զկնի վազարշ՝ տօն աշխարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամի նորոյ, ի մուսն նաւասարդի՝ » : Թուի թէ Հայք հաւատարիմ հետեւողներ եղած են յոյն բանասպաշտ Եւհեմերեանց* :

1. Ամանորայ այս զուարթարար Նաւասարդի առաջտոռոշ հանդէսն յիշատակուած կը գրտնենք Գողթան երգերէ միոյն մէջ, զոր Գ. Մազիսարոս աւանդեր է մեզ եւ ոչ թէ Մովսէս, որուն հեղինակն անշուշտ Արտաշէս պարթեւն եղեր է. (Journ. Asiat. VI Sér. T. XIII S. 53).

* Euhéméristes, այսպէս կը կոչուիմ Մակիդոնիոյ Կասսանդր թագաւորիմ Եւհեմերս (Euhémérus)

ինչպէս սորա՝ Արամազդայ շիրիմ մի ի կրե-
տէ, Գիտնիսեայ շիրիմ մի ի Գեղփիս, եւ
զից ուրիշ բազմաթիւ շիրիմներ որոշ եւ
ծանօթ մարդոց կ'ընծայեն, այսպէս նա եւ
այս տեղ վանատուր զից մեհեանն շինուած
է ի Բագաւան թագազարմ քրմապետի մի
գերեզմանին պատճառաւ: Միւս կողմանէ կըր-
նայ նա եւ սլաամական լինել, թէ իրօք Մա-
ժան քրմապետն այն սրբազան տեղոյն մէջ
թաղուեր է, որով եւ վանատուր զից տօնն,
որ յառաջն լսկ տեղական էր մի փոքր ա-
ւանի համար, այնուհետեւ բոլոր երկրին հա-
մար ընդհանուր եւ սլաւտօնական տօնախմբ-
բութիւն զարձեր է:

Բագաւանի սրբութեան նպաստաւոր ապա-
ցոյց մ' է այն, որ ս. Գրիգոր Կեսարիայէն
բերած սրբոց նշխարները այն տեղ կը գետեղէ,
ինչպէս ըրեր էր երբեմն յԱշտիշաս, որ հե-

ծովակալիմ անուամբ, որ Արաբիոյ մէջ ուղիւն-
րութիւն մ'ըրեր եւ ներսն ձնչրօփի անուամբ գիրք
մի գրեր է: Սա կը հաստատէ իւր գրութեան մէջ՝
թէ գտեր է Արամազդայ եւ այլ զից շիրիմները
Արաբիոյ մէջ. հետեւաբար, իրեն կարծիքով, զիք
կամ աստուածք ուրիշ բան չեն բայց միայն բա-
րերար մարդիկ որք աստուածացիք են: Ուստի **Ե-**
հեմերեանք կը կոչուիմ մորա՝ որոմք կը հաստա-
տեն թէ հեթանոսաց զիք՝ աստուածացիալ մար-
դիկ են. Եկեղեցւոյ ս. Հարք եւս այս կերպով կը
բացատրէին հեթանոս զից գոյութիւնը:

Թանոսութեան երկրորդ հին նուիրական կերպրոնն էր : Ասորական եկեղեցւոյն մէջ, որուն հետ վաղուց իսկ եւ սերաիւ միացեր էր հայկական եկեղեցին, — ինչպէս կը հաստատէ զայս Աբգարու զրուցին հայ թարգմանութիւնն, — արդէն շատ կանուխէն ծաղկեր եւ բարգաւաճեր էր սրբոց նշխարաց յարգութիւնն. բաւական է յիշել Ազեքսանոր Սեւերոսի ժամանակ եղած՝ ս. Թովմաս առաքելոյն մարմնոյն յԵղեսիա (զուցէ ստոյգ) փոխադրութեան հանդէսը : Սրբոց նշխարք պահպանող զօրութիւն մ'ունէին ընդդէմ՝ զիւական ոգոց : Գափնեայ Ապողոնն չէր կրնար զուշակութիւններ ընել Յուլիանոս կայսեր ժամանակ, զի ճիշդիւ մեհենին զիմաց կանգնած էր Բաբելայ վկային մատուռն¹ : Ի մասնաւորի շատ հետաքրքրական է Իսահակայ անտիրքացւոյ² զիտողութիւնն այս մասին, զոր կ'ընէ իւր տեղեկութեանց մէջ նկատմամբ զիւաց. « Երբոր մէկն կ'երզնու կամ թոյլ կուտայ երզնու, եկեղեցին մեզ շատ անձուկ եւ զուզնաբեայ կ'երեւի՝ երզումն այն տեղ ընդունելու համար : Թէ եւ ո՛վ որ կ'երզնու,

1. Սուրատ Եկեղ. պատմ. Գ, ժԸ. — Սոլոմոնոս, Ե, ժԹ :

2. Յէջ 154 ի թարգմանութեան Բիքելի :

կ'ուզէ իւր երգումն եկեղեցւոյն մէջ ընել .
բայց ո՛վ որ պիտի ընդունի զայն , այն անդ
չուզեր ընդունել զայն՝ ըսելով . « Եթէ դու ս .
թովմաս առաքելոյն մատարան մէջ շես երգ-
նուր , ես վստահութիւն չունիմ՝ վերագ , , :
Այն անդ լալազին գոչելով զեւք , կը պա-
տուեն նորա առաքեալը առաւել քան նորա
տէրը : Եկեղեցւոյն մէջ դիւրաւ եւ խսկոյն կ'ը-
նեն երգումնին , մինչդեռ առաքելոց տաճարին
մէջ երկար ժամանակ կը վարանին նորա ընել
զայն » : Այս կերպով , ասորի ժողովրդեան
զաղափարին համեմատ , մարտիրոսաց անուամբ
կամ իրենց նուիրուած տաճարաց մէջ եղած
երգումն աւելի զօրաւոր եւ ազգեցիկ էր , քան
ինչ որ կ'ընէին յանուն Քրիստոսի : Իսա-
հակ աստուածաբանական մեկնութիւն մի կու
տայ այս բանիս : Ըստ իրեն կարծեաց , ա-
ռաքեալք եւ վկայք զեւերը պատուհասելու
պաշտօն ունէին , մինչդեռ Քրիստոսի արժա-
նապատուութիւնն կ'արգելուր զիւաց աղմուկ
կամ շառաչ հանել իւր եկեղեցւոյն մէջ : Ս .
Գրիգոր եւս ըստ ամենայնի հեաւելեր է սոյն
բարեպաշտ կարծեաց* : Մարտիրոսաց նըշ-

* չհղիմակոմ , ըողոքական դաւանութեամ պատ-
կամելով , ի հարկէ իւր ամձնական տեսութեամց
համեմատ կը նկատէ սրբոց նշխարաց զօրութիւնը

խարք, զորս այնպիսի մեծահանդէս շքեղութեամբ զրաւ յԱշտիշատ եւ ի Բագաւան, երկար ժամանակէ ի վեր նոյն տեղեաց մէջ հաստատուած հին զեւերը հալածելու եւ սպառահասելու զօրութիւն ունէին :

Պարզաբար ազգային հայկական պաշտաման մէջ հարկ է յիշատակել նա եւ լուսնի եւ արեգական պաշտօնը, զոր կ'ակնարկէ Մ. Խորենացին (Բ, 25) : Կը խօսի նա Հայաստանի աիրապետող սասանեան Արտաշրի մասին. « Զմեհենիցն պաշտամունսն առաւել եւս յօրհորէ. այլ եւ զհուրն որմզդական՝ ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան՝ անշէջ հրամայէ լուցանել : Բայց զանդրիսն զոր արար վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ եւ լուսնիս յԱրմաւիր, եւ փոխեցաւ ի Բագարան եւ դարձեալ յԱրտաշատ, զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր » : Մովսիսի ժամանակագրութեան մէջ մտեր է Արտաշիր՝ փոխանակ իւր Շապուհ որդւոյն : Շատ նըշանաւոր է այն՝ որ Բագաւանի երեւելի զըլ-

յարգութեամ պաշտօնը, որ ի սկզբամէ հետէ միշտ գոյութիւն ունեցեր է կաթողիկէ Նկեղեցւոյ մէջ թէ՛ յարեւելս եւ թէ՛ յարեւմուտս, որով եւ մորամուտ կամ ինքնահմար վարդապետութիւն մի չէ այս հռովմէական եկեղեցւոյ, իմչպէս կը բաջաղեմ քողորակամբ :

խաւոր մեհեանն առքուշանի փոխուեր է .
 յայտ է ապա թէ Պարսիկք եւս՝ քրիստոնէից
 նման՝ շատ կարեւոր համարեր են նոյն տեղ-
 ւոյ զբաւումը աշխարհին կրօնական տիրա-
 պետութեան համար : Ջրադաշտականաց ան-
 ներող բնաւորութիւնը ի նկատի ունելով ,
 ամենեւին զժուարութիւն չկայ հաւատալու՝
 թէ Պարսիկք յիրաւի կործաններ են Հայոց
 կուռքերը եւ արձանները : Հայկական բազ-
 մաստուածութիւնն , հանդերձ իւր հզօր իրա-
 նեան տարրերով , — թէ եւ անտարակոյս
 շատ կերպով փոփոխուած եւ ազգային դար-
 ձած , — պէտք էր ամենէն աւելի մաքուր
 եւ յստակ կոսապաշտութիւնն երեւել պար-
 սիկ թագաւորին : Բայց այդ տեղեկութեան
 մէջ զարմանալի է այն կէտն , որ պարսիկ
 թագաւորն ուղղակի միայն արեղական եւ
 լուսնի պատկերները կործաններ է : Արդեօր
 խնայե՞ր է Անահայ , Վահագնի , Բարշա-
 մինի եւ այլ զից արձաններուն : Այսի դիւ-
 րաւ կրնանք հետեւցընել , թէ այդ երկուքն՝
 թագաւորական արձաններուն հետ միասին
 դրուած՝ կը ներկայացընէին հայկական բնիկ
 կրօնքը , նախնեաց պաշտամունքը եւ լուսոյ
 աստուածութեանց կրօնական յարգութիւնը :
 Այլ սակայն զարմանալի չէ՞ , որ Ազաթան-

զեղոս ամենեւին յիշատակութիւն շըներ լուսնի եւ արեգական արձաններուն, մինչդեռ մանրամասն եւ լիութի տեղեկութիւններ կուտայ հեթանոս մեհենից կործանելուն վերայ : Այս բանի մասին կրնանք ենթադրել, եթէ հարկ լինի, թէ այն կարճ ժամանակամիջոցին, երբ թագաւորութիւնն վերստին հաստատուեցաւ Տրդատայ ձեռքով եւ տակաւին հեթանոսութիւնն բարդաւած վիճակի մէջ էր, բնու կարելի եղած չէ դարձեալ կանգնել նոյն աստուածոց արձաները կամ մեհենիկները : Սակայն կը մնայ այս բանս պարզաբար դժուարակնճիոն ենթադրութիւն մի, որով եւ չեմ համարձակիր բացարձակապէս ժխտել այդ տեղեկութիւնը, եւ ոչ այլ ընդունիլ զայն անպայման :

Հայկական բնիկ հեթանոսութիւնը կազմող տարերաց կը պատկանին վերջապէս հոգեղէն էակաց պաշտաման հետքերն, ինչպէս ցոյց տուինք արալէզներու մէջ՝ Շամիրամայ զրոյցը քննած միջոցնիս : Ճշգիւ այսմ կը պատկանին նա եւ «Հարբ», ժողովրդեան աստուածացեալ նախկին տեարբ : Հայկ, իւր կարծեցեալ նախկին բնակութենէն ելնելով եւ գալով դէպ ի աշխարհն Արարազայ, (Մ. Խոր. Ա, Թ), «գայ բնակէ ի բարձրաւան

դակ դաշտի միում, եւ անուանէ զանուն
լեւնապաշտակին Հարք, այսինքն թէ հարք
են աստէն բնակեալքս» : Շատ նուիրական
սրբաւայր մ'եղեր է այս աեղս, նախկին
ազգային առասպելական զիւյցազանց եւ աս-
տուածացեալ գլխաւոր ոգւոց բնակարանն :

Մեր հետազօտութենէն զուրս կը թողում
երկու շատուածները, զորս միայն Ձենոր
Գլակէն գիտենք : Այս մասենագիրս իւր
Տարօնի պատմութեան մէջ կը յիշատակէ
երկու աստուածներ, որ այլուստ ի սպառ
անձանօթք են մեզ, Գիւսանե եւ Գեմետր,
որոնք իբր թէ հնգիկ գաղթականութեան մի
ձեռքով իրենց արեւելեան հայրենիքէն բե-
րուեր են ի Հայաստան¹, եւ այն աեղ պաշ-
տուեր եւ յարգուեր են, մինչեւ որ ս. Գրի-
գոր՝ յետ երկարատեւ եւ սաստիկ պայքարի՝
սպառսպուռ ջնջեր է նոցա պաշտօնը : Ազա-
թանգեղոս ամենեւին ո՛ր եւ է տեղեկութիւն
չի տար այս մասին, մանաւանդ թէ բովան-
դակ պատմութիւնն ակն յայանի հակասու-
թեան մէջ է նորա պատմածներուն հետ : Ըստ
Ձենորայ, իբր թէ ս. Գրիգոր վերոյիշեալ եր-

1. Ձենոր Գլակ, Վենետիկ, 1839, էջ 8 եւ
այլն :

կու աստուածոց սլաշտաման տեղը զետեղեր
 է Յովհաննու Մկրտչի եւ Աթանազիւնեայ
 նշխարները , եւ անդ կառուցեր է սուրբ կա-
 րապետի վանքը եւ հաստատեր է զՋենոբ
 իբրու առաջին եպիսկոպոս — վանահայր :
 Բայց հաւանականաբար այս հռչակաւոր վանքս
 այնչտի վաղ ժամանակէ դոյութիւն չէ ունե-
 ցած , քանի որ Աշտիշատ սեփական կալուած
 էր ս. Գրիգորի ընտանեաց . եւ թերեւս ա-
 ւելի ուշ ժամանակ , Ե զարու մէջ , կառուցուեր
 է այն Մամիկոնեանց ձեռքով : Սոյն յետին
 ժամանակի անհարազատ գրութեան հակա-
 պատմական յատկութեան առջեւ՝ իբրու պար-
 զաբար հնարուած կեղծիք կը նկատուին այս
 աստուածներս : Գիտանեայ եղբայրն Գեմետր ,
 որ կարելի է թէ յոյն Գեմետրէն առեր է
 իւր ծագումը , յիրաւի հեղինակին ծանօթու-
 թեանց մասին շատ նպաստաւոր գաղափար
 մի չի տար մեզի :

ՀԵԼԼԵՆԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆ

Արեւելեան ուրիշ աշխարհաց նման , Հա-
 յաստանն եւս շատ կանուխ ժամանակներէ
 հելլենական կրթութեան կամ զարգացման

ազգեցուծիւնը կրեր է : Տեղացի աւանդու-
 թիւնն յունական ազգեցուծեան կ'ընծայէ
 պատկերաց սլաշտաման մուտքը ի Հայաս-
 տան , եւ զարմանալի է որ նա՝ Մեծ Հա-
 յոց թագաւորութեան երկու ամենանշանաւոր
 անձինքը՝ իբրու գերազանց կերպով յունասէրս
 կը ներկայացընէ , այն է՝ Արաւշէս (Արաա-
 շիաս)՝ թագաւորութեան հիմնադիրը , եւ Տի-
 գրան՝ զայն կատարելագործողն : Անտարակոյս
 այս յունասիրութիւնս յատկապէս արեւելեան
 բնազրոշմ մ'ունի . յունական զից պատկերք
 եւ քուրմք բերուեցան ի Հայաստան եւ այն
 տեղ հաստատուեցան : Այս բանս շատ լաւ
 կը միարանի այնոր հետ , զոր մենք զիտենք
 Տիգրան թագաւորի մասին արեւմտեան ազ-
 բւրներէ : Նա կիլիկիոյ եւ կապադոկիոյ
 քաղաքաց յոյն կամ յունացած ժողովուրդները
 խմբովին կը տանի եւ կը բնակեցընէ իւր
 տէրութեան մէջ , մանաւանդ նորաշէն մայրա-
 քաղաքին մէջ ի Տիգրանակերտ¹ :

Առ Մովսիսի Խորենացւոյ եւ Ագաթան-

1. Ἑλλήνων δὲ τὴν Μεσοποταμίαν ἐνέπλησε, πολ-
 λούς μὲν ἐκ Κιλικίας, πολλούς δ' ἐκ Καππαδοκίας
 ἀνασπύστους κατοικίζων. Plut. Lucull. 21. 14, 29
 ἐκ θῶδεκα ἐρημωθειῶν ἐπ' αὐτοῦ πόλεων Ἑλληνί-
 δων ἀνθρώπους συναγαγόν. Strabo XI 532 C. 539
 C. Dio Cassius 36, 4.

զեղոսի յունարէն թարգմանութեան մէջ ,
աստուածոց հայ անուանք հետեւեալ կերպով
թարգմանուած են .

Արամազդ	—	Ζεός
Միհր	—	Ἡφαιστος
Անահիտ	—	Ἄρτεμις
Նանէա	—	Ἀθηνᾶ
Աստղիկ	—	Ἀφροδίτη
Տիւր	—	Ἀπόλλων
Վահագն	—	Ἡρακλῆς

Բարշամին , որուն օտար ասորական ծա-
ղումն յայտնի է , եւ վանատուր զիր՝ շունին
իրենց համապատասխանող յունարէն թարգմա-
նութիւնը : Սոյն քաջածանօթ եւ հաստա-
տուն , այլ մասամբ սակաւ յարմարող (թո՛ղ
բողոքատուի , օրինակ իմն , Միհր — Ἡφαι-
στος) համեմատութենէն կրնանք հետեւցու-
նել , թէ սա երկար ժամանակ գործածու-
թեան մէջ մնաց , եւ թէ մատենագիրք փոխ
առին զայն ժողովրդական գործածութենէն՝
որ այն ժամանակ կ'իշխէր : Յունական ար-
ձանաց սլաշտաման մնւտ զանելու մասին՝
Մովսէս Խորենացին մեզի երկու բոլորովին
իրարմէ տարբեր տեղեկութիւններ կ'աւանդէ ,
որք յայտնապէս իրարմէ տարբեր ազբերներէ

յառաջ եկեր են : Այսպէս նա եւ յետին ժամանակաց պատմութեանց մէջ կը պատահինք այնպիսի յաւելումաց , որոնք կախումն ունին այս երկու տեղեկութեանց կամ առաջնէն կամ երկրորդէն :

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Մովս. Խոր. Բ. ԺԲ. « Եւ զտեալ յԱսիա պղնձաձոյլ ոսկէզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ եւ զՀերակլեայ եւ զԱպողոնի , տայ բերել յաշխարհս մեր զի կանգնեցին յԱրմաւիր : Զոր առեալ քրմապետացն , որ էին յազգէ վահուսեայ , զԱպողոնի եւ զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր . իսկ զՀերակլեայն զառնապատկերն , զոր արարեալ էր ի Սկիւզեայ եւ ի Գիպինոսէ կրետացոյ , ըզվահագն իւրեանց վարկանելով նախնի , կանգնեցին ի Տարօն յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ , յետ մահուանն Արտաշիսի » :

Մովս. Խոր. Բ. Խ . « Բայց Երուանդ շինեալ զքաղաքն իւր , եւ փոխեալ անոր զամենայն ինչ յԱրմաւրայ ուրոյն ի կոոցն , զոր ոչ օգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն , զի մի՛ ի զալն եւ ի զոհել անդ աշխարհի՛ ոչ զգուշութեամբ պահեսցի քա-

ղաքն. այլ հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսաւ զհիւսիսով՝ նման իւր քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր՝ ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, եւ անուանեաց Բաղարան, այսինքն թէ ի նմա յօրինեալ է զկազմութիւն բազնացն. եւ փոխեաց անոր զամենայն կուռսն որ յԱրմաւիր: Եւ մեհեանս շինեալ, զեղբայր իւր զԵրուսաղ քրմապետ կացուցանէր »:

Մովս. Խոր. Բ. ԽԹ. « Երթեալ Արտաշէսի ի աեղին, ուր խառնին Երասխ եւ Մեծամօր, եւ հաճեալ ընդ բլուրն շինէ քաղաք յիւր անուն, անուանեալ Արտաշատ: Կանգնէ ի նմա մեհեան եւ փոխէ ի Բազարանէ ըզպատկերն Արտեմիդայ եւ զամենայն կուռսն հայրենիս. բայց զԱպողոնի պատկերն արտաբոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն »:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Մովս. Խոր. Բ. ԺԲ. « Բայց եւ յԵլլաղայ անեալ պատկերս զԳիոսի, զԱրտեմիդայ, զԱթենայ, զԵփեսաու, զԱփրոզիտեայ, տայ բերել ի Հայս. որ ոչ ժամա-

նեալ միջամուտ լինել յաշխարհս, լսեն¹ զբօթ մահուանն Արատշխի, եւ փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամբոցն յԱնի. եւ քուրմք զնոցին զհետ լինելով, դադարեն առ նոսա » :

Մովս. Խոր. Բ. ԺԳ. « Առաջին դործ զմեհեանսն շինել կամեցաւ. իսկ քրմացն, որ եկեալ էին ի Յունաց, զմտաւ ածեալ՝ զի մի ի խորագոյն Հայս վարիցին, պատճառեցան ըղձութիւնս, իբր թէ զիբն անդէն կամին զբնակիլն : Որում հաւանեալ Տիգրան, կանգնեաց զօլիմսլիական պատկերն Գիոսի յամուրն յԱնի, եւ զԱթենայն ի Թիլն. եւ զԱրտեմիդայ զմիւս պատկերն յԵրիզա, եւ զԵփեստուն ի Բագայառինջ : Բայց զԱփրոզիտեայ զպատկերն իբրեւ Երակլեայ տարփաւորի՝ առ նորին պատկերին Երակլեայ հրամայեաց կանգնել Յաշտից տեղիսն : (Եւ ցատուցեալ ընդ վահունիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնեցին զպատկերն Երակլի՝ առաքեալ ի նորին հօրէ, ընկենու զնոսա ի քրմութենէն եւ ըզ-

1. Բնագրին խօսքերէն կը հետեւի, թէ սուքայն քուրմերն են՝ որոնց յանձնուած էր արձաններուն փոխադրութիւնն :

գիւղն յարբունիսն առնու , յորում պատկերքն կանգնեցան ¹⁾ : Եւ այսպէս մեհեանս շինեալ , եւ առաջի մեհենիցն ըաղինս կանգնեալ , զոհն ամենայն նախարարացն հրամայէ մասուցանել հանդերձ երկրպագութեամբ : Ինքն (Տիգրան) իջանէ ի Միջագետս , եւ զտեալ անդ գԲարշամինայ զպատկերն , զոր ի փղոսկրոյ եւ ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով , հրամայէ տանել կանգնել յաւանին թորղան » :

Իսկ եւ իսկ պիտի նկատե՛ս ամենայն որ , թէ այստեղ ունինք երկու տեղեկութիւններ , որոնք բոշորովին կը տարբերին ի միմեանց : Առաջնոյն մէջ կ'ըսուի , թէ աստուածոց արծանք բերուեցան յԱսիոյ , իսկ երկրորդին մէջ՝ Յունաստանէ : Առաջինն կը յիշատակէ միայն զԱպոզոն եւ զԱրտեմիդ , Արտաշատու աստուածները , եւ զՀերակլէս՝ Տարօնի աստուածը : Սորա մեհենական գրոյցք են պաշտաման այս երկու տեղեաց : Ի մասնաւորի հետարբորական է Աշտիշատայ գրոյցն : Այստեղ կը գտնենք ստուար խումբ մի քրմապետաց , վահուանիք , որոնք իրենց սեփական

1. Սոյն փակագծերու մէջ առնուած հաստուածն՝ ըացայայտ է թէ՛ առաջին տեղեկութեան կը պատկանի իրեն ըսվանդակութեամբը եւ շարայարութեամբը :

նուիրական գիւղին մէջ Վահագնի պաշտօն
 կը մատուցանէին : Ըստ տեղեկութեան զրու-
 ցին, երբ որ Արաաշէս թագաւորն յոյն ա-
 րուեստաւորաց շինած առաջին արձանները
 բարբարոս աշխարհին մէջ բերաւ, Վահունեաց
 ցեղին քրմապետաց խելամտութեամբ եւ հա-
 մաձայն գործեց, եւ նոցա յանձնեց արձան-
 ներու փոխադրութեան գործը : Այլ ընդհա-
 կառակն, Տիգրանայ թագաւորութեան միջոց,
 բոլորովին կը խզի ընդ մէջ գահուն եւ սե-
 զանին եղած միութեան կապն : Տարօնի մէջ
 գտնուած քրմական գիւղն, հանդերձ իւր մե-
 հեաններով, յարբունիս կը զբաւուի, եւ քրմ-
 մապետք կը զրկուին իրենց աստիճանէն եւ
 իշխանութենէն : Բնաւ անհաւատալի չէ այս
 գէպքն, վասն զի յետոյ ժամանակաւ արբունի
 տան երկրորդական ճիւղ մի հրապարակ կ'ել-
 նէ իբրու ժառանգ եւ տէր Աշտիշատայ : Իսկ
 թէ Հերակլէս—Վահագնի շատ մեծարուած
 արձանն հին կրետացի արուեստաւորի մի
 գործն է, հարկ չկայ նկատել զայս իբրու
 հնարուած կեղծիք մի կամ Մովսիսի եւ կամ
 իրեն աղբեր՝ յորմէ առեր է զայն : Արդէն
 պատենք. թէ Տիգրանայ ժամանակ որպիսի
 սաստիկ հոսանք մի յունական քաղաքակրթ-
 թութեան մտեր եւ տիրացեր էր հայ ժողո-

վրրդեան բարձր գասակարգին մէջ¹ : — Տիրանայ որդին Արտաւազդ թագաւորն յունարէն լեզուով զրբեր կր շարապրէր : — Հետեւաբար անկարելի չէ, թէ այս տեղ գործունինք մենք Աշտիշատայ մեհենին հին զրուցի մի հետ, զոր հնարեր եւ տարածեր էին քուրմք եւ աւանդապահք, որպէս զի աճեցընեն ժողովրդեան բարեպաշտ շերմեռանդութիւնը եւ առատածեռն պարգեւները :

Առաջին տեղեկութիւնն՝ բաց ի զրուցէն Աշտիշատայ՝ ունինա եւ Արտաշատու զրոյցը : Սոյն տեղոյս աստուածներն, Անահիտ (Արտեմիս), եւ Տիւր (Ապոլոն), ի սկզբան յԱրմաւիր կանգնեցան. յետոյ Երուանդ թագաւորն փոխադրեց զանոնք ի Բագարան, եւ վերջապէս Արտաշէս Բ իւր նորահաստատ քաղաքին մէջ՝ յԱրտաշատ : Ճիշդ է եւ համաձայն Ազատանգեղոսի, — որ այս մասին միակ հարազատ աղբիւրն է, — այն վկայութիւնն՝ ի՞նչ միայն Անահտայ մեհեանն շինուեցաւ բուն իսկ քաղաքին մէջ, մինչդեռ Ապոլոնի մեհեանն քաղաքէն զուրս կանգնեցաւ՝ կից ռազմագիտական մեծ ճանապարհին : Գից ար-

1. Հմմտ. Թ. Ռէյնաք, Միհրդատ Եշպատար, էջ 544, եւ այլն :

ձաններուն բնակութեան երբեակ տեղափոխութեանց անսովոր պատմութիւնն ակնյայտնի անճշգոյթիւն մի կը բովանդակէ իւր մէջ, քանի որ անդ՝ Արաաշատ քաղաքին հիմնարկութիւնը կրասերն կամ երկրորդ Արաաշիսի կ'ընծայուի, մինչ իրօք երէցն Արաաշիսի սէտք էր ընծայել : Գարձեալ բովանդակ պատմութիւնն ուշ ժամանակ եւ անյաջող կերպով հնարուած լինելու տպաւորութիւնը կ'ընէ մարդու վերայ :

Անհամեմատ կերպով դարձեալ մեծարգի է երկրորդ տեղեկութիւնն, թէ եւ նոյնպէս բնականաբար բնաւ պատմական չէ իւր անձուկ առմամբ : Պատմութեան սկզբնաւորութիւնն, օրինակ իմն, շատ տարօրինակ է : Արաաշէս թագաւորն հինգ աստուածոց արձաններ բերել կու տայ Յունաստանէն. բայց նա կը մեռնի նախ քան նոցա հասնիլն իրենց որոշեալ տեղը, եւ քուրմք դարհուրած՝ արձաններուն հետ միասին կը փախչին կ'պաւիսին յամրոցն Անի : Սակայն արժանահաւատ կ'երեւի տեղեկութեան այն մասն, յորում Տիգրանայ կ'ընծայուի այն նոր պաշտաման իրական հաստատութիւնը : Գիտելու արժանի է, որ այս տեղեկութեանս մէջ յիշուած մեհեանքն, Անի՝ Գարանաղեաց մէջ,

Երէզ եւ Թիլ՝ Եկեղեաց մէջ, եւ Բագայա-
 սինջ՝ Գերջանու մէջ, բոլորն այլ երկրին
 կամ տէրութեան այն կողմերուն կը պատ-
 կանին, զորս Արատշէս եւ իւր յաջորդք
 մինչեւ ի Տիգրան՝ Մեծ Հայոց հետ միացու-
 ցեր էին : (Ստրաբոն ԺԱ, 528 Գ) : Բացար-
 ձակապէս Եւկրատիդեայ, Մենանտրի եւ Ա-
 պողոզոտեայ ժամանակամիջոցին կը յարմա-
 րի այդ զէպքն, սրով գլուխ քաշելով Սելեւ-
 կեան պետութեան կուսակալներէ մին եւ նորա
 զօրաւոր յաջորդն, մի եւ նոյն կերպով իրենց
 ասիական բարբարոս աշխարհին մէջ ներմու-
 ծեր են յունական աստուածոց պաշտօնը, եւ ի
 մի ձուլեր են զայնս բնիկ տեղացի պաշտա-
 մանց հետ, ինչ կերպով որ սակաւիկ մի փոք-
 ձեց ընել Անտիպոս Եպիփան Պաղեստինի
 մէջ : Ինչպէս այն տեղ Երուսաղեմայ ճշմարիտ
 Աստուածն կը ներկայացուի իբրու Ուիմքա-
 կանն Արամազդ (Ζεὺς Ὀλύμπιος), եւ Սա-
 մարիոյ Աստուածն՝ իբրու Վանատոշր Արա-
 մազդ (Ζεὺς Ξένιος). այսպէս նա եւ այս
 տեղ՝ Արամազդ, Անահիտ, Միհր, եւ այլն,
 նոր անուններ պիտի ստանային՝ Ուիմքական
 Արամազդ, Արտեմիս, Հեփեսոսս, եւ այլն,
 եւ յոյն արուեստաւորի մի ձեռքով պիտի
 ձուլուէին ի մետաղեայ արձաններ : Իսկ յոյն

քրմաց ի Հայաստան բերուիլն մեհնական
 պաշտամանց համար՝ կատարելապէս կը հա-
 մաձայնի այն տեղեկութեանց հետ, ինչ որ
 գիտենք յոյն ազբիւրներէն Տիգրան թագա-
 ւորի քաղաքական զրութեան մասին : Բայց
 իբրք մեհնական զրոյց մ'է այն պատմու-
 թիւնն, ըստ որում քուրմք աստուածային
 ձայներ կը լսեն, որոնք իրենց կը յայտնեն
 երկնաբնակ զից կամբը, իբր թէ այն ինչ
 որոշեալ տեղը կ'ուզեն բնակիլ : Պատմու-
 թիւնն այդ ըզձութեանց մէջ պարզաբար
 քրմաց պատճառները կը նկատէ. հարկ չկայ
 բնաւ քրիստոնեայ սրբազրութիւն մի հա-
 մարել զայն. բանապաշտ հեթանոս մ'այլ
 կարող էր ըստ ամենայնի մի եւ նոյն բանը
 ուսուցանել : Անտարակոյս, ինչպէս յոյն աս-
 տուածոց, այսպէս նա եւ ասորի երկնից
 շաստուծոյն արձանը դնել տուեր է Տիգրան
 ի Թորդան՝ Գարանաղեաց գաւառին մէջ, եւ
 նշանաւոր է որ ժողովրդեան զիցաբանական
 արգասաւոր զօրութիւնն իւրացուցեր է այդ
 արձանը : Ըստ այսմ կը տեսնենք, թէ
 ժողովրդեան կրօնական զգացումն զօրաւոր
 մղում մի ունեցեր է՝ ասիացի բանակալի մի
 մեզի բոլորովին սովորական եւ օրինաւոր
 երեւցող գործադրած միջոցներէն : Կրօնական

զաղափարաց ծնունդն, որ շատ անգամ գերազանց եւ լի խորհրդովք կ'երեւի, յետագայից իրօք յաճախ արտաքին եւ պատահական հանգամանաց արդիւնք է, մինչ մեր ներքին գիտակցութեան համեմատ, գրեթէ անհաւատալի կը թուի մեզ պարզաբար արտաքին միջոցներով եղած կրօնական ծաւալում մի. եւ սակայն կրօնական պատմութեան մէջ բազմաթիւ վկայութիւնք եւ օրինակներ կան այս բանիս. բաւական է յիշել միայն Արտաշէս Բ Մաննինի ծանրակշիռ հրովարտակը Ահա՛տայ պաշտաման նկատմամբ, եւ Ռուսաց զարձն ի բրիտանութիւն :

Ըստ ինքեան բուրովին անօգուտ խնդիր մ'է գիտելն, թէ արդեօք Հայոց կրօնական պաշտամունք՝ նախ քան յունական քաղաքականութեան ազդեցութիւնն՝ զժուրկ էին ի սպառ արձաններէ թէ ո՛չ : Կարելի է թէ յառաջն մի քանի տձեւ եւ խորհրդական նշանագործ պատկերք առարկայք էին նոցա պաշտօնասիրութեան : Յամենայն դէպս պէտք ենք հաստատուն բռնել այն աւանդութիւնը, յորմէ գիտենք թէ յունասէր թագաւորքն եւ տէրութեան հիմնադիրքն Արտաշէս եւ Տիգրան, ինչպէս որ յունական ուսումը եւ կրթութիւնը բուռն կերպով յառաջացուցեր եւ ծաղ-

կեցուցեր էին, այսպէս նա եւ մուծին Հայաստանի մէջ արձանաց կրօնական պաշտօնը, որ նախկին ժողովրդոց քաղաքականութեան զօրաւոր միջոցներէն մին եղած է: Սակայն բնաւ հաւանական չէ կարծելն, իբր թէ արձանաց նոր պաշտօնն առանց ընդհիմութեան հաստատուած լինի: Բայց այս տեղ ամենեւին արժէք մի չունին, ըստ մանրամասն պարզարանութեան Գուաշմիդի, Մովսիսի պատմածներն Բազրատունեաց ցուցած հակառակութեան մասին, հանդերձ նոյն ցեղին ինքնահնար կարծեցեալ հրէական ծագմամբ:

Յիրաւի պատահմամբ չէ, որ այն « սակաւ՝ բայց նոյնքան աւելի մեծարդի տեղեկութիւնք հայ հեթանոսութեան պատմութեան մասին », առ Մովսիսի Խորենացւոյ կը սկսին այն տեղ, ուր որ կը սպառին « բանք ծերունոյն Մար Աբաս կաաինայ »: Արդէն Գուաշմիդ շատ կարելի եւ հաւանական կը համարի, թէ այդ տեղեկութիւնք առնուած են Ուլիմպիոսի անեցւոյ Մեհենակաւ ժամանակագրութիւնէն: Մովսէս (Բ, 108) կը կոչէ այդ հեղինակը « Ուղիւպ քուրմ Հանւոյ », եւ նորա գրութիւնը « Մեհենական պատմութիւնք » (Ἱερατικάῖ ἱστορίαι): կը

գանուի նորա մօտ նա եւ եզակի ձեւն « Մեհնական պատմութիւն », ինչպէս նա եւ « Մեհնիցն պաշտօնք » : Առաջին հատուածին մէջ կը յիշէ նա նոյն գրութիւնը Արաաշէս թագաւորին պատմութեան մէկ գիւպուածին առթիւ : Իսկ երկրորդին մէջ սրշակի կը հաստատէ, թէ մեհնական պատմութեան մէջ կային նշանակուած նա եւ « գործք թագաւորացն », եւ թէ գնոստիկեան ազանգաւորն Բարդաժան շարունակեր էր նոյն գրութիւնը՝ Արտաւազգ թագաւորէն մինչեւ ի Խոսրով : Գարձեալ, թէ վերջինս (Բարդաժան) նոյն գործը թարգմաներ էր յասորի լեզու, եւ թէ յետոյ ժամանակաւ նոյն գրութիւնն — չի յիշատակեր թէ սր՛ւ ձեռքով — յունարէն թարգմանուեր է : Այսու բացայայտ կերպով չի ըսեր մեզ Մովսէս՝ թէ Ուլիմպիոս կամ Ուղիւպ ինչ լեզուով գրեր էր. որովհետեւ նոյն գրութիւնն նախ ասորերէն թարգմանուեցաւ, յետոյ յունարէն, հետեւաբար ընթերցողն ի հարկէ ստիպուած է մտածել՝ թէ բնագիրն հայերէն եղած պէտք է լինի, եւ Մովսէս չէ ուզած գիտակցօրէն արթնցնել ի միայք ընթերցողին սոյն կարծիքը : Այս թարգմանութիւնք միշտ կասկածելիք են առ Մովսիսի : Յիշենք անգամ մի Մար

Աբաս կատինան, որ քաղզէարենէ յունարէն թարգմանուած գիրք մի գտաւ, յորմէ համառօտելով քաղուածոյ մի ըրաւ յունարէն եւ ասորերէն լեզուներով: Իրօք պարզաբար ասորի գրութիւն մի միայն կը գտնուի: Բարդածանի հեղինակ կամ մատենագիր լինելն իրաւամբ երկբայութեան առարկայ է¹: Գուցէ այդ բանին պատճառ եղեր է այն պէտքն՝ զոր կը զգայր Մովսէս, որով կ'ուզէր իւր մեհնական հեթանոս պատմութեանց համար բրիտտոնեայ ապահով երաշխաւոր մ'ունենալ: Մինչ ընդհակառակն, ինչպէս կը թուի ինձ, բնաւ պատճառ մի չի կայ Ուղիւլի մեհնական պատմութիւնը Մովսիսի հնարած գիւտը կամ կեղծիքը համարելու²:

1. Gutschmid, Kl. Schr. III S. 304.

2. Ինչպէս կը համարի J. Marquart (ZDMG, XLIX S. 656), որ Ուղիւլի մէջ ուրիշ ոք չի տեսներ՝ բայց միայն Մաժան քրմապետն հելլենացած: Սակայն դիցաբանական պատմական նիւթեր ստեղծելն կեղծեօք՝ աւելի Զենօք Քլակայ յատուկ է քան Մովսիսի, զի սա ընդհանրապէս առաջնակարգ հեղինակութիւններ մէջ կը բերէ (Ափրիկանոս, Փիրմիլիանոս, Արիստոն Պելլացի, Փլեգոն, եւ այլն), բայց միայն միշտ այնպիսի նիւթոց մասին՝ զորս նաքա չեն պատմած կամ աւանդած եւ կամ չէին կարող աւանդել: Այսպէս կրնայ պատահած լինել նա եւ Ուղիւլի նկատմամբ, առանց կեղծիք մի համարելու նորա անձնաւորութիւնը:

Ուղիւպի հետ միասին կը յիշատակէ Մուլ-
սէս (Բ, ԽԸ), պատմութեան այն շրջանին
համար՝ ուր կը գաղբի իւր հին առաջնորդն
Մար Աբաս, նա եւ « Պարսից մատեանքն
եւ երգքն վիպասանաց » : Առաջնոց հետ
պէտք է յիշել նա եւ Բարսուճայի (Խոռոհ-
բուտ) գիրքը¹ : Սակայն կարելի չէ որ իւր
պատմութեան մեծագոյն մասը առած լինի
կամ Պարթեւաց պատմութենէ մի եւ կամ
պատմական երգերէ : Գարձեալ, Արտաշիսի,
Տիգրանի, Էրուանդայ եւ այլ թագաւորաց
պատմութեանց մէջ բազմաթիւ տեղեկութիւն-
ներ կը գտնուին մեհենից եւ պաշտամանց կազ-
մակերպութեանց մասին. հետեւաբար շատ
հաւանական է Գուաշմիցի այն ենթագրու-
թիւնն, թէ այդ տեղեկութիւնք բոլորն այլ
առնուած են Ուղիւպի գրութենէն : Ի՞նչպէս
եւ ի՞նչ լեզուով գրեր է Ուղիւպ, յունարէն
թէ ասորերէն : Շատ իրաւացի կերպով կը
գիտէ Գուաշմից, թէ նորա գրքէն առնուած
բառերն բնաւ յունարենէ եղած փոխառու-
թեան մի հետքը չունին : Պէտք է ասորե-
րէն շարադրուած լինի նոյն գիրքն, որով կրցեր

1. Մովս. Բ. ԿԹ, 2: Հմմտ. Gutschmid, Kl.
Schr. III S. 301 ff.

է շարունակել զայն Բարդաճան, [Թարգմանել եւ իւր քրիստոնեայ պաշտպանութեան ներքեւ առնուլ զայն :

Մեհնական զրոյցք կը ցուցընեն եւհեմերեան (բանապաշտ) մեկնութեան եղանակ մի, օրինակ իմն, այն ըզձութեանց նկատմամբ՝ որք արձանները դնելու տեղը ցոյց կու տան, եւ նկատմամբ Բազաւանի մէջ գտնուած Վանատուր դից մեհենին, որ իրօք ուրիշ բան չէ՝ բայց քրմապետի մի շիրիմն : Բնաւ հարկ մի շկայ քրիստոնէից ընծայելու սոյն բանապաշտ մեկնութիւնս. զի իրօք մեհնական պատմութեանց հեղինակն՝ նման Փիլոնի Բիւբլացոյ եւ Սուետոնիոսի, իւր խօսքերը ուղղեր է այնպիսի ուսեալ մարդկանց, որք շատ ժամանակէ ի վեր ծանօթ էին հին առասպելաց սոյն մեկնութեանց :

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ՀԵԹԱՆՈՍ

Ա Ս Տ ՈՒ Ա Ծ Ա Բ Ա Ն ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Շատ սակաւաթիւ են բնիկ ազգային զի-
ցարանական զբուժեան մի կազմակերպու-
թեան հետքերն, հայկական հեթանոս կրօ-
նից մասին տեղեկութիւնք: Ինչպէս ուրիշ տե-
ղեր, այսպէս նա եւ Հայաստանի մէջ կը
զանենք աստուածները երբեակ եւ ութեակ
խմբերու զաստորուած: Հարաւային Հայաս-
տանի մէջ, Տարօն գաւառին մէջ, ծանօթ
են մեզ արդէն Աշտիշատու եռաթիւ զիբն,
Վահագն — Ահահիտ — Աստղիկ: Ուրիշ եր-
կրորդ եռաթիւ զից կը պատահինք Տրդատ
թագաւորի հրովարտակին մէջ, յորմէ կը
հետեւի՝ թէ այս զիբ պաշտօնապէս ընդու-
նուած էին իբրու աշխարհին երեք մեծ
պաշտպան աստուածքն. (Ազաթանգեղոս, ԺԲ,
էջ 102). « Տրդատ արքայ Հայոց մեծաց,
առ մեծամեծս, եւ առ իշխանս, եւ առ
նախարարս, եւ ~~առ~~ զործակալս, եւ առ այլ
մարդիկ զոր ընդ զմով իշխանութեամբ էք,

յաւանս , ի շէնս , ի գեօղս , յազարակս ,
 առ ազատս եւ առ շինականս , միանգամայն
 իսկ առ ամենեսեան ողջոյն : Ողջոյն հասեալ
 եւ շինութիւնս զիցն օգնականութեամբ , լիու-
 թիւնս պարարտութեան յարոյն Արամազդայ ,
 խնամակալութիւնս յԱնահիտ արկնոջէ , եւ
 քաջութիւնս հասցէ ձեզ ի քաջն Վահագնէ
 ամենայն աշխարհիս Հայոց , եւ այլն » :

Սակայն կ'երեւին նա եւ բոլոր հայ մե-
 ծամեծ աստուածները ի մի բովանդակող
 դրութեան մի հետքերն : Անտարակոյս այն
 տեղ եւս քորմք ստիպուած էին հաստատե-
 լու այնպիսի դրութիւն մի , որ իւր մէջ
 կ'ամփոփէր բոլոր երկնից բնակիչները , ինչ-
 պէս որ ըրեր էին իրենց ընկերքն յԵզրպատս ,
 ի Բարեւոն կամ յԱթէնս : Ազատանդեզոս
 կը պատմէ՝ թէ Խոսրով թագաւորն , Տրդա-
 տայ հայրն , յետ յաղթելու զՊարսիկս՝ մե-
 ծաշուք հանգիսիւ զոհ մատոյց « յեօթն բա-
 զինս մեհենիցն » . (Ա , էջ 30) . « Ապա
 հրաման տայր ընդ կողմանս կողմանս զես-
 պանս արձակել , հրովարտակս առնել , յեօթն
 բազինս մեհենիցն ուխտաւոր լինել պատկե-
 րաց կոոց զիցն պաշտաման : Սպիտակ ցլուք
 եւ սպիտակ նոխազօք , « ակ ձիովք եւ
 սպիտակ ջորովք , ոսկեղէն ու արծաթեղէն

զարդուք, ի վերջաւորս փողփողեալս, նշանակապ պալտորակապ մետաքսիւքն, եւ սուկովք պսակօք, եւ արծաթի զոհարանօք, յանօթս ցանկալիս ակամբք պատուականօք, սսկով եւ արծաթով, ի հանդերձս պայծառս, եւ ի զարլս զեղեցիկս, զիւր ազգին Արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր » :

Եօթն բագնաց պաշտաման տեղն չէ կարող լինել, ինչպէս կը կարծէ թուլմասէոյ, Մովսիսի Աշխարհազրուծեան մէջ (յէջ 33 հ. Արսէն Սիւքրեանի¹⁾ յիշուած Փայտակարան նահանգին Եշրևփորակեան բագիւնքն կամ եօթն նշանաց բագինն. վասն զի զոհին նկարագիրը բնելէն անմիջապէս յառաջ կը պատմուի, թէ թագաւորն լի շքեղութեամբ մտեր էր իւր վաղարշապատ մայրաքաղաքին մէջ : Այն տեղէն թագաւորն զեսպան եւ հրաման կ'արձակէ բոլոր գաւառներուն մէջ, որպէս զի փութան ժողովին եւ ամէնքը միասին զից շնորհակալութեան ազգային հանդէս մի կատարեն : Ապա ուրեմն, եօթն բագնաց կեդրոնական մեհեանն պէտք էր

1. Հմտ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հիւն հայաստ. յէջ 326 :

վաղարշապատու մօտ գտնուիլ, թագաւորու-
 թեան կեդրոնին մէջ, եւ ոչ թէ արեւելեան
 հեռաւոր կողմանց մէջ: Եօթն բազինք կը
 յիշեցընեն եօթն Ամէշա — Սբենդաները,
 յԱբղարդայս Տարսսեան Աւաններուն¹:
 Այնքան բազմաթիւ սպիտակ անասնոց զո-
 հերն կը համապատասխանեն ըստ ամենայնի
 Աւեստայի սպառուիրած ծիսից²: Այս բանիս
 հետ կը միաբանի այն պաշտօնական յայտ-
 արարութիւնն, թէ թագաւորն զոհերուն
 ձէսը կատարեց ըստ օրինակի իրեն նախ-
 նեաց՝ սարթեւ Արշակունեաց: Շատ հաւա-
 նական է թէ այս եօթն թուոյն հետ սերտ
 յարնչութիւն ունի ութ թիւն, որուն թէ
 եւ մէկ հետք միայն ունինք, բայց շատ
 ծանրակշիռ եւ վաւերական հետք մ'է: Վա-
 հագն՝ իւր բնիկ պաշտաման տեղւոյն մէջ
 յԱշտիշատ՝ կը կոչուի ուրբուրդ պաշտօն
 (ὄγδοον σέβασμα): Իրանեան զիցարանու-
 թեան մէջ անկարելի է զանել նեցուկ կամ
 հիմ մի այս ութ թուոյն. առ առաւելն յե-
 տին ժամանակաց փիւնիկեցի զիցարանու-
 թեան մէջ ծանօթ է ութ թիւն: Այս բանի

1. Tomaschek bei Wissowa-Pauly unter Abdarda.

2. W. Geiger, ostiranische Cultur S. 469.

մասին կը պատմէ Գամասկացին. (*Photius bibl. 242 p. 352b Bekker*). « Զի Ասկլիպիոսն բերիւտացի, ասեն, ոչ է հելլէն, եւ ոչ եգիպտացի, այլ բնիկ ազգաւ փիւնիկեցի: Զի Սարգիսկեայ եղեն որդիք, զորս Գիոսկուրեանս յորջորջեն եւ կարբրեանս: Զաա յայսցանէ եղեւ եւ ութերորդ Եսմունսն, զոր Ասկլիպիոսն կոչեն¹ »: Այս տեղ ունինք մենք եօթն աստուածներ, ուրոնք մէկ հօր որդիք են, եւ անոնցմէ զաա՝ ութերորդ մի: Անտարակոյս վերջին ժամանակաց զիցարանական վարդապետութիւն մ'է այս, ճշդիւ Փիլոնի բիւրլացոյ զրութեան համաձայն: Սակայն ի նկատի առնրլով այն զօրաւոր ազգեցութիւնը, զոր ունեցեր են յունացած Ասորիք ի մասնաւորի Հայաստանի վերայ, չէ կարելի մերժել այն միտքը կամ գաղափարը՝ թէ յիրաւի հայկական զիցարանութիւնն շատ մեծ ազդեցութիւն կրեր է այս կամ ուրիշ նման զրութիւններէ: Եթէ ժողովենք յիրաւի այն աստուածները, որոնց մեհեանները կործանե-

1. "Οτι δ' ἐν Βηρυτῷ, φησίν, Ἀσκληπιὸς οὐκ ἔστιν Ἕλληγ, οὐδὲ Αἰγύπτιος, ἀλλὰ τις ἐπιχώριος Φοίνιξ. Σαδύκῳ γὰρ ἐγένοντο παῖδες, οὓς Διοσκούρους ἔρμην ὕουσι καὶ Καβαίρους. ὄγδοος δὲ ἐγένετο ἐπὶ τούτοις δ' Ἐσμουνοσ, ὃν Ἀσκληπιὸν ἔρμηνεύουσι.

ցին Տրդատ կամ ս. Գրիգոր, եւ որոնք հետեւ
ւարար աւերութենէն ճանչցուած պաշտամուն-
քը կը ներկայացընէին, այն ժամանակ պիտի
ունենանք յիրաւի ութ աստուածներ՝ Արա-
մազդէն զուրս, որ հայր էր ամենայն զից :

1. Վանաւոր, որուն տօնախմբութիւնն
կը կատարուէր նաւասարգի առաջին օրը, որ
եւ հաւանականօրէն առաջինն է զից կարգին
մէջ, ինչպէս նա եւ տօնական հանդիսից :

2. Մրնր, որդի Արամազդայ :

3. Անահիտ, զիցամայր եւ զուսար Ա-
րամազդայ :

4. Նանէա, զուսար Արամազդայ :

5. Բարշամիւ, սպիտակափառ զիբ :

6. Աստղիկ, սարփաւոր վահագնի :

7. Տիւր, զպիբ Որմզդայ :

8. Վահագն ութերօրդ :

Յետին ժամանակաց զիցաբանութիւնն ան-
շուշտ իբրու Արամազդայ որդիք նկատեր է
նա եւ Նանէայէն վերջը զրուած երեք աս-
տուածները, թէ եւ այս մասին ո՛ր եւ է
վկայութիւն չունինք. վասն զի այսու միայն
կը ստուգուի Արամազդայ կոչումն՝ իբր հայր
ամենայն աստուածոց : Բնականաբար հայ

պանթէսնին այսպիսի վերանորոգում մի պէտք է միշտ իբր ենթադրութիւն մնայ : Սակայն սեմական զիցարանութեան հետ ունեցած յարնչութիւնք շատ բացայայտ եւ անժըխտելի են , որպիսիք են , հայրն աստուածոց , եօթն որդիքն , ութերորդն , որ շատ զժուարաւ կրնանք պարզաբար իբր պատահական համարել :

Վերջապէս հարկ է յիշատակել նա եւ զիցարանական զիտութեան բոլորովին նոր եւ առանձնացած մէկ հատուածը : Մովսէս խորենացին (Ս, 1Ա) կը պատմէ՝ թէ ըստ սմանց տեսութեան կան չորս կամ բազում Արամազդք , « յորոց մի է եւ Կունդ ոմն Արամազդ » : Այս այլ եւ այլ Արամազդներու եւ Հերակլէսներու զանազանութիւնն , զոր հաստատեր են իմաստասիրութեան սիրող եւ հետամուտ զիցարանք , Հայերն եւս փոխ առեր են Յունացմէ : Բայց մինչդեռ յոյն զիցարանք միայն երեք Արամազդ կը ճանչնան¹ , առ Հայս չորս եւ նոյն իսկ աւելի Արամազդ կը յիշուին : Կղեմէս , յետ յանուանէ յիշատակելու երեք Արամազդները ,

1. Cicero de nat. deor. III. 21. Ampelius IX. Clement. Alexandr. Protrept. p. 8 Potler.

դարձեալ ստիաւ մի յետոյ (յէջ 33 P.)
 Արամազդոյ յասուկ ձեւերը մէջ կը բերէ.
 οὐχὶ μέντοι Ζεὺς φαλακρὸς ἐν Ἄργεϊ, τι-
 μωρὸς δὲ ἄλλος ἐν Κύπρῳ τετίμησθον. Արդ,
 Կունդ Արամազդն ուրիշ բան չէ՝ բայց միայն
 Ζεὺς φαλακρὸςի թարգմանութիւնն : Այս
 բանս սխտի համաձայնէր բոլորովին այն կա-
 մայական եղանակին, որով կը յարմարցնէ
 Մոլխէս վիայութիւնները, եթէ նա կղեմայ
 այս երկու տեղեկութեանց վերայ հաստատած
 լինէր իւր ծանօթութիւնը չորս կամ աւելի
 Արամազդներու մասին : Յամենայն դէպս, այդ
 ծանօթութիւնն յառաջ եկեր է յունարենի
 հմուտ գիտնականի մի ազդեցութեամբ, եւ ոչ
 թէ յունացած գաղափարէ մի, որ մուտ գտած
 լինի ժողովրդեան մէջ կամ առ առաւելն ժո-
 ղովրդեան բարձր գասակարգերուն մէջ :

Հայկական պանթէոնի մասին մեր բրած
 հետազոտութեանց հետեւանքն կամ եզրա-
 կացութիւնն, առ որ հասանք, բոլորովին
 աւելորդ եւ առանց նշանակութեան չէ : Նա
 մեծ լոյս կը սփռէ նմանօրինակ հանգամա-
 նաց մէջ գտնուած ժողովրդոց վերայ, այ-
 սինքն է, որոնք հեթանոս Հայոց պէս զար-
 դացման մի եւ նոյն աստիճանին մէջ կը
 գտնուէին, հետեւաբար զուրկը գրականութենէ

և Կանադացիները : Եւ յիրաւի այսպիսի բար-
 բարս ժողովուրդ մ'էին ո՛չ միայն Միլիկէնքի ,
 Տիրիւնսի և Որբոմենեայ Յոյնք , այլ և
 իրենց քաղաքակրթութեան այն աստիճանն ,
 ուր հասեր էին Թ և Ը դարուց մէջ , ըստ
 ամենայնի նման և հաւասար էր այն աս-
 տիճանին՝ ուր հասեր էին Հայք քրիստո-
 նէութեան Բ և Պ դարուց մէջ : Այսպիսի
 ժողովուրդ մի , թէ և երկար ժամանակէ ի
 վեր մշակէ երկրագործութիւնը , զարմանէ
 որթը և ձիթենին , սակեղէն զարդեր փո-
 խանակէ ասիական վաճառաց տեղ , սակայն
 այնու հանդերձ մտաւոր զարգացման տեսա-
 կէտով տակաւին մանուկ մ'է , սպիտակ թերթ
 մի թղթոյ , կակուղ մամ մի , որ դիւրաւ կ'ըն-
 դունի ո՛ր և արտաքին ազդեցութիւն : Այս
 պատճառաւ շատ գեղեցիկ և շատ իրաւացի
 կերպով կ'ըսէ Հերոդոտոս (Ա , 135) Պար-
 սից մասին , որոնք քաղաքակրթութեան և
 զարգացման մի և նոյն աստիճանին մէջ կը
 գտնուէին . « Պարսիկք ամենամեծ դիւրու-
 թեամբ կ'ընդունին արտաքին սովորութիւն-
 ները » : Հայք , իրենց պատմութեամբ , ի-
 րենց հարստութեամբ և ազնուականութեամբ ,
 ամենասերտ կապով միացած են իրանեան
 Պարթեւաց հետ . նոքա Ասորուց շատ ուսեալ

եւ զարգացեալ զրօացիներն եղան : Ինչ զար-
 մանք ապա , եթէ իրենց ոչիմպսոն միանգա-
 մայն իրանեան եւ սեմական եղեր է : Պէտք
 էինք կարծել , թէ օտար բազաբակրթու-
 թեան այն բուն եւ հզօր հոսանքն պիտի
 ջախջախէին այս փոքրիկ ազգը , որ իւր շա-
 փաւոր զարգացման պատճառաւ , զիմադրե-
 լու կարողութիւն շունենալով , բոլորովին
 բնաջինջ պիտի կորուսանէր իւր անհատական
 անձնաւորութիւնը՝ որ տակաւին տկար կերպով
 զարգացեր էր : Սակայն բոլորովին հակա-
 ոակն պատահեցաւ : Յասկապէս բնիկ ազ-
 գային աստուած մի , ինչպէս էր վանատուրն ,
 բոլոր ազգին ամենէն աւելի նշանաւոր աս-
 տուածներէն մին հանդիսացաւ . նորա մե-
 հեանն բոլոր ժողովրդեան ուխտադնացու-
 թեանց կեզրոն զարձեր էր մինչեւ քրիս-
 տոնէութեան ժամանակ : Ի բնէ օտար զից
 արձանք , ինչպէս իրանեան վահագն , այն-
 քան կատարեալ կերպով հայացեր եւ այն-
 պիտի ժողովրդականութիւն մի ստացեր էին
 բոլոր ազգին մէջ , որ բնիկ մագլեղական
 կրօնից դաւանողք կատալաշտ կը համարէին
 զՀայս , որոնք այնչափ բաներ փոխ առեր
 էին իրանէն : Հեռեւարար ազգային ողին
 բնաւ չէր ջնջուած կամ ջախջախուած օտար

ազգեցութեան ներքեւ, այլ մանաւանդ թէ
այնու ուղղակի ճշմարիտ եւ անկախ զար-
գացում մ'ունեցեր էր: Աստի յունական դի-
ցարանութեան մասին ինքնին յառաջ կու
գան հետեւանդներն:

